

ΑΙΜΙΛΙΟΣ ΔΗΜ. ΜΑΥΡΟΥΔΗΣ
Καθηγητής, Α.Π.Θ.
amavroud@lit.auth.gr

[ΓΑΛΗΝΟΥ]
ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΤΑΧΕΟΣ ΘΑΝΑΤΟΥ

Περίληψη. Με τὸ ὄνομα τοῦ Γαληνοῦ παραδίδεται μόνο σὲ ἀραβικὴ μετάφραση ἓνα σύντομο ἔργο πού στὸ ἐλληνικὸ πρωτότυπο ἔφερε πιθανότατα τὸν τίτλο *Περὶ τοῦ ταχέος θανάτου*. Τὸ ἔργο αὐτὸ πρωτοσυντάχθηκε στὰ Ἑλληνικὰ κατὰ τὴν Ὑστερῆ Ἀρχαιότητα ἢ τὸν Μεσαίωνα καὶ ἐντάσσεται στὴν πλούσια ψευδεπίγραφη γραμματεία σχετικὰ μὲ τὰ προγνωστικὰ τοῦ θανάτου (ἢ ἴσως καλύτερα σχετικὰ μὲ τὰ προγνωστικὰ περὶ ζωῆς καὶ θανάτου). Τοῦ ἔργου αὐτοῦ σώζονται καὶ ἄλλες παραλλαγές (στὰ Ἀραβικὰ καὶ τὰ Λατινικὰ), οἱ ὁποῖες συνδέονται καὶ μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Ἱπποκράτη. Στὸ ἀνὰ χεῖρας ἄρθρο, ὕστερα ἀπὸ μιὰ ἐπισκόπηση τῶν διαφορῶν ζητημάτων πού συνδέονται μὲ τὸ *Περὶ τοῦ ταχέος θανάτου*, αὐτὸ μεταφράζεται στὰ Ἑλληνικὰ (ἀπὸ τὰ Γερμανικὰ) καὶ ἀποδεικνύεται ἡ ἐξάρτησή του καὶ ἀπὸ τοὺς Ἱπποκρατικοὺς *Ἀφορισμοὺς* (ἐνῶ ἀπὸ προηγουμένο μελετητὴ εἶχε σημειωθεῖ ὡς πηγὴ τοῦ μόνο τὸ Ἱπποκρατικὸ *Προγνωστικόν*, καὶ μάλιστα ἐλλιπῶς) ἐπίσης παρατίθενται καὶ διάφορα ἄλλα σχόλια.

Summary. A brief treatise, attributed to Galenos, is transmitted only through an Arabic translation, and its Greek model was in all probability entitled *Περὶ τοῦ ταχέος θανάτου*. This work was first composed in Greek during Late Antiquity or Middle Ages and is part of the rich pseudonymous literature concerning the prognostics of death (to be more precise about life and death, *Signa vitae et mortis*). Other versions of the same work are extant (both in Arabic and in Latin translation), and these versions are associated also with the name of Hippocrates. After reviewing various problems regarding *Περὶ τοῦ ταχέος θανάτου*, the present article first offers a Greek translation (from the German) and shows its dependence on the Hippocratic *Ἀφορισμοί*; whereas previous scholarship had only pointed out the Hippocratic *Προγνωστικόν* as the only source, although defectively. What is more, some other relevant comments are hereby by adduced.

Στὸν κώδικα Berolinensis Ahlwardt 6232 (ἔτ. 689 Ἐγ./1290 μ.Χ.)¹

Εὐχαριστῶ θερμὰ τοὺς ἀγαπητοὺς συναδέλφους Δ. Ἰ. Τακώβ (Θεσσαλονίκη) καὶ K.-D. Fischer (Mainz), γιὰ τὴ βοήθειά τους στὴν κατανόηση ἀρκετῶν προβληματικῶν σημείων τῆς γερμανικῆς μετάφρασεως τοῦ ψευδο-γαληνικοῦ ἔργου πού παρουσιάζεται ἐδῶ, ὅπως ἐπίσης τὴν κ. Π. Σιδερά-Λύτρα (Göttingen) γιὰ τὴ βοήθειά της στὴν ἀπόκτηση φωτοτυπιῶν σχετικῶν μὲ τὸ μελέτημα αὐτό.

1. Γιὰ τὸ χφ. αὐτὸ βλ. H. A. Diels, *Die Handschriften der antiken Ärzte, Teil I: Hippokrates und Galenos* [Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wis-

παραδίδεται ένα έργο που αποδίδεται στον Γαληνό, είναι γνωστό μόνο σε άραβική μετάφραση και θέμα έχει την καταγραφή νοσημάτων, τα όποια, τουλάχιστον σύμφωνα με τον τίτλο του, καταλήγουν γρήγορα (ή σχετικά γρήγορα) στον θάνατο του ασθενούς². Το εν λόγω σύγγραμμα, ο έλληνοκός τίτλος του οποίου πιθανότατα ήταν *Περὶ τοῦ ταχέως θανάτου*, δὲν μνημονεύεται ἀπὸ τὸν Περγαμηνὸ γιατρὸ στὸ *Περὶ τῶν ἰδίων βιβλίων*³ οὔτε στὸ *Περὶ τῆς τάξεως τῶν ἰδίων βιβλίων*⁴ οὔτε στὴ μερικὴ καταγραφή τῶν ἔργων του, ἢ ὁποία παρατίθεται στὸ τελευταῖο κεφάλαιο τῆς *Τέχνης ἰατρικῆς*⁵, ἐνῶ δὲν ἔχει ἐντοπισθεῖ μνεῖα του καὶ σε κανένα ἀπὸ τὰ λοιπὰ σωζόμενα συγγράμματα τοῦ γιατροῦ αὐτοῦ. Φυσικὰ ἢ μὴ καταγραφή κάποιου ἔργου ἢ ἢ μὴ μνεῖα του σε ἄλλα ἔργα τοῦ ἴδιου συγγραφέα, δὲν ἀποτελοῦν ἀφ' ἑαυτῆς ἀποδείξεις κατὰ τῆς γνησιότητάς του· συνεπῶς ἢ ἀπόδοσή του ἢ ὄχι στὸν Γαληνὸ πρέπει νὰ βασίζεται στὸν ἐντοπισμὸ ἰσχυρότερων στοιχείων ἢ ἔστω ἐνδείξεων ποὺ συνηγοροῦν ὑπὲρ τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἄλλης ἀπόψεως.

Ὁ πρῶτος νεότερος μελετητής, ἀπ' ὅσο ἔχω διαπιστώσει, ποὺ ἔκανε λόγο γιὰ τὸ *Περὶ τοῦ ταχέως θανάτου*, μνημονεύοντάς το με τὸν λατι-

senshaften, philos.-histor. Kl. 1905], Berlin 1905, σ. 148· Murad Issa, *Die «galenische» Schrift «Über den plötzlichen Tod» (deutsche Übersetzung; elementa commentarii)*, Kiel 1969 (Inaug.-Diss.), σ. 1· M. Ullmann, *Die Medizin im Islam* [Handbuch der Orientalistik I/VI/1], Leiden – Köln 1970, σ. 58, κ.ά.

2. Ἀκριβέστερα στὸ ἐν λόγω χφ., ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ 59 φύλλα, πρῶτο παραδίδεται τὸ ἐδῶ ἐξεταζόμενο ἔργο (φφ. 1r-18v), ἀκολουθεῖ (φ. 19r κ.έ.) ἢ ἄραβικὴ μετάφραση τοῦ ἐπίσης προσγραφόμενου στὸν Γαληνὸ ἔργου *Περὶ ἰκτέρου/Risala fi l-Yaraqān* (κατὰ μετάφραση τοῦ Issa ibn Ibrahim el Basri), στὴ συνέχεια (φ. 25v κ.έ.) τὸ ἔργο τοῦ Kosta ibn Lukā (Qustā ben Lūqā) *Περὶ μακροβιότητος καὶ βραχυβιότητος (Über die Lange und Kurze Lebens)*, καὶ τέλος ἢ μετάφραση τῆς πραγματείας τοῦ Magnis el Hemci (Magnis al-Himsi), *Über die Kenntnisse des Urins* [= Μάγνος ἢ Μάγνης ὁ Ἐμεσηνός, *Περὶ οὔρων*] γιὰ τὸ περιεχόμενο τοῦ χφ. βλ. Issa, *Die «galenische» Schrift «Über den plötzlichen Tod»*, σ. 1· ἀκόμη βλ. M. Steinschneider, «Miscellen», *Deutsches Archiv für Geschichte der Medizin und medicinische Geographie* 1 (1878) 128· Ullmann, *Die Medizin im Islam*, σσ. 57 καὶ 58, κ.ά. Σχετικὰ μετὰ τὴν ἀκρίβεια τῆς ἀνταποκρίσεως τοῦ τίτλου μετὰ τὸ περιεχόμενο τοῦ ἔργου βλ. ὅσα παρατηροῦνται παρακάτω, καὶ κυρίως ὑπόσημ. 16.

3. Βλ. Γαλην., *Π. ἰδ. βιβλ.* [XIX 8-48 K. = σσ. 134-173 B.-M.].

4. Βλ. Γαλην., *Π. τάξ. ἰδ. βιβλ.* [XIX 49-61 K. = σσ. 88-102 B.-M.].

5. Βλ. Γαλην., *Τέχν. ἰατρ.* 37 [I 407, 8-412, 3 K. = σσ. 388, 4-392, 17 B.-M.].

νικὸ τίτλο *De morte repentinâ liber I* (= *Περὶ αἰφνιδίου θανάτου*, ἓνα βιβλίο), εἶναι ὁ J. G. Wenrich. Ὁ Wenrich καταγράφει τὸ ἔργο αὐτὸ στὸ τμήμα ἐκεῖνο τῆς μελέτης του, ὅπου περιλαμβάνει τὰ ἔργα τοῦ Γαληνοῦ τὰ ὁποῖα μνημονεύονται μόνον ἀπὸ τὸν *ibn abī Usaibī'a* (13ος αἰ.), χωρὶς ὅμως νὰ θέτει θέμα γνησιότητάς⁶.

Ὁ M. Steinschneider ἀσχολήθηκε, ἐπίσης στὸ πλαίσιο εὐρύτερου περιεχομένου δημοσιεύματός του, μὲ τὸ ὑπὸ ἐξέταση ἔργο, καὶ τιτλοφόρησε τὸ σχετικὸ τμήμα τοῦ δημοσιεύματος αὐτοῦ ὡς «2. Galen, *de morte subitanea*»⁷ (δηλ. *Περὶ αἰφνιδίου θανάτου*). Ὡστόσο στὴ συνέχεια, κάνοντας λόγο γιὰ τὸν μοναδικὸ γνωστὸ κώδικα ποὺ διασώζει τὴν ἀραβικὴ μετάφρασή του, ἀπέδωσε τὸν τίτλο ὡς *Buch Galens über den schleunigen Tod* (δηλ. *Περὶ τοῦ ταχέος θανάτου*), ἐπισημαίνοντας ὅτι στὸ χειρόγραφο παραδίδεται ἔτσι τρεῖς φορές⁸. Ἐπίσης σημείωσε ὅτι ὁ

6. Βλ. J. G. Wenrich, *De auctorum Graecorum versionibus et commentariis syriacis, arabicis, armeniacis persicisque commentatio ...*, Lipsiae 1842, σ. 265· γιὰ τὰ ἔργα τοῦ Γαληνοῦ ποὺ δὲν καταγράφονται ἀπὸ προηγούμενους λογίους («a Mohammede ben Ishak atque Dschemaluddino praetermissi»), ἀλλὰ μόνον ἀπὸ τὸν *ibn abī Usaibī'a* βλ. Wenrich, ὁ.π., σσ. 260-265, § CLXXVI· γιὰ τὴν ἐνότητα αὐτὴ τοῦ *ibn abī Usaibī'a* («C. Zusätze des Ibn Abī Usaibī'a») βλ. καὶ M. Meyerhof, *Über echte und unechte Schriften Galens nach arabischen Quellen* [Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften, philos.-histor. Klasse 1928], Berlin 1928, σσ. 542-545· σχετικὰ μὲ τὸ ἐδῶ ἐξεταζόμενο ἔργο βλ. Meyerhof, ὁ.π., σ. 542, ἀρ. 61 (: «Über den schnellen Tod»).

7. Βλ. Steinschneider, «Miscellen», σσ. 126-131 (: «2. Galen, *de morte subitanea*»). Βλ. ἀκόμη M. Steinschneider, «Die griechischen Ärzte in arabischen Uebersetzungen. Kritische Bibliographie», *Archiv für pathologische Anatomie und Physiologie und für klinische Medizin* Band 124, Folge XII, Bd. IV (1891) 461, ἀρ. 98 [= M. Steinschneider, *Die arabischen Übersetzungen aus dem Griechischen*, Graz 1960, σ. 355, ἀρ. 98], ὅπου μνημονεύεται μόνον ὁ ἀραβικὸς τίτλος τοῦ ἔργου (γίνεται παραπομπὴ στὸν Wenrich, βλ. ἀμέσως παραπάνω) καὶ σημειώνεται ὅτι ὁ «Razi citirt ein Werk „de morte subitanea (veloci)“ und „signorum mortis“, wie Maimonides»· ὁ ἴδιος μελετητὴς, κάνοντας λόγο γιὰ τὶς λατινικὲς μεταφράσεις ἔργων τοῦ Γαληνοῦ ἀπὸ τὰ Ἀραβικά, καταγράφει καὶ ἔργο μὲ τίτλο *de Morte subitanea*· βλ. *Die europäischen Übersetzungen aus dem Arabischen bis Mitte des 17. Jahrhunderts* [Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien, philos.-histor. Klasse, CLI. Bd., 1. Abh.], Wien 1905, σ. 19 (ἀνατύπ. στὸν τόμο μελετῶν τοῦ M. Steinschneider μὲ τὸν ἴδιο τίτλο, Graz 1956).

8. Βλ. Steinschneider, «Miscellen», σ. 128 (: «wie der Titel dreimal auf Seite 1, zu Anfang (S. 2) und am Ende angegeben wird»).

ibn abī Usaibī'a, στο ιστορικοϊατρικό έργο του, στο τμήμα που αφορά τον Γαληνό, μεταξύ των συγγραμμάτων του Περγαμηνού γιατρού συμπεριλαμβάνει και το έδω έξεταζόμενο τον τίτλο του, τον καταγραφόμενο από τον Άραβα λόγιο, ο Steinschneider τον απέδωσε στα Γερμανικά επίσης ως «über den schleunigen Tod, in Einem Traktat» (= *Περί του ταχέως θανάτου*, σὲ ἓνα βιβλίο)⁹. Τέλος ο Steinschneider επισήμανε ότι το έργο αυτό του Γαληνού αξιοποιήθηκε από τον ār-Razī (Ραζή) στο σύγγραμμά του *al-Hāwī* (τίτλος τῆς λατιν. μεταφρ.: *Continens*), όπου το *Περί του ταχέως θανάτου* μνημονεύεται με διάφορους παρεμφερείς τίτλους¹⁰.

Σημειώνω ακόμη ότι το έδω έξεταζόμενο έργο καταγράφεται από τον H. Diels, στον κατάλόγό του των χειρογράφων που διασώζουν τὰ συγγράμματα τῶν Ἑλλήνων γιατρῶν, από τον M. Ullmann, στην πραγματεία του για τὴν ἰατρικὴ στὸ Ἰσλάμ, καὶ από τον F. Sezgin, στὴν ἱστορία τῆς ἀραβικῆς γραμματείας, χωρὶς ὅμως νὰ ὑπεισέρχονται στὴ συζήτηση γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς γνησιότητάς του¹¹, ἐνῶ ὁ G. Fichtner, καταγράφοντας τὰ γνήσια καὶ τὰ ψευδεπίγραφα ἔργα τοῦ Γαληνοῦ (*Corpus Galenicum*) τὸ συμπεριλαμβάνει στὰ ψευδο-γαληνικά¹².

Εἰδικὰ μὲ τὸ έργο αὐτό, ὄχι ὅμως διεξοδικὰ οὔτε ἰδιαίτερα ἱκανοποιητικά, ἀσχολήθηκε ὁ Murad Issa, ὁ ὁποῖος στὴν τριαντασέλιδη διδακτορικὴ διατριβή του μελέτησε καὶ μετέφρασε στὰ Γερμανικά τὴν ἀρα-

9. Βλ. Steinschneider, «Miscellen», σ. 126. Βλ. ὅμως παραπάνω, τὴν ἀπόδοση τοῦ ἴδιου τίτλου (δηλ. ἀπὸ τὸ έργο τοῦ ibn abī Usaibī'a) ἀπὸ τὸν Wenrich.

10. Βλ. Steinschneider, «Miscellen», σσ. 126-127, καὶ κυρίως σ. 127, ὅπου οἱ Λατινικά καταγραφόμενοι τίτλοι εἶναι οἱ ἀκόλουθοι: *De libro subitaneae mortis*, *De morte subitanea*, *De signis mortis subitaneae*, *De morte veloci*, *De pronosticatione de signis mortis velocis*, *De libro signorum Galeni*: ἀκόμη ὁ Steinschneider σημειώνει ὅτι ἴσως τὸ ἴδιο γαληνικὸ σύγγραμμα ἀφοροῦν καὶ οἱ ἀκόλουθοι τίτλοι ποὺ μνημονεύονται ἐπίσης ἀπὸ τὸν Ραζή: *De libro signorum mortis velocis*, *in libro de signis mortis* κ.ά., ὅπου ὅμως δὲν καταγράφεται τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέα τῶν ἔργων αὐτῶν.

11. Βλ. Diels, *Die Handschriften der antiken Ärzte*, Teil I, σ. 148 (*De morte subita*): Ullmann, *Die Medizin im Islam*, σσ. 58-59, ἀρ. 94 (: «Über den schnellen Tod»: καταγράφεται μεταξύ τῶν προγνωστικῶν γαληνικῶν συγγραμμάτων), καὶ F. Sezgin, *Geschichte des arabischen Schrifttums*, τ. 3: *Medizin - Pharmazie - Zoologie - Tierheilkunde bis ca. 430 H.*, Leiden 1970, τ. 3, σ. 127, ἀρ. 94 (: «Über den plötzlichen Tod»).

12. Βλ. G. Fichtner, *Corpus Galenicum. Verzeichnis der galenischen und pseudogalenischen Schriften*, Tübingen 1992, σ. 106, ἀρ. 279 (*De morte subitanea/De morte subita* | Pseudo-Galen).

βική μετάφραση τοῦ ἔργου¹³. Στὴ μελέτη του ὁ Issa ἔκανε λόγο ἐν πρώτοις γιὰ τὴ μὴ ὀρθότητα τοῦ τίτλου *De morte subitanea* (Λατ.)¹⁴ [καὶ *Über den plötzlichen Tod* (Γερμ.)], δηλαδή *Περὶ τοῦ αἰφνιδίου θανάτου*, μὲ τὸν ὁποῖον τὸ ἔργο μνημονεύεται ἀπὸ σύγχρονους μελετητές. Ἐπισήμανε λοιπὸν ὅτι ὁ τίτλος στὰ Ἀραβικὰ εἶναι *Kitab Galenus fi al-Mawt -Assari* τὸ *assari* ὅμως δὲν σημαίνει «αἰφνίδιος» («plötzlich») ἀλλὰ «ταχύς» («schnell»)· συνεπῶς, καταλήγει ὁ Issa, ὁ ὀρθὸς τίτλος τοῦ ἔργου εἶναι *Über den schnellen Tod* (*Περὶ τοῦ ταχέος θανάτου*)¹⁵. Σχετικὰ μὲ τὸ θέμα αὐτὸ ἐπισημαίνω ἐπὶ πλεόν ὅτι τὸ ἐπίθ. «ταχύς» ἀνταποκρίνεται ἀκριβέστερα στὸ περιεχόμενον τοῦ ἔργου, ἀφοῦ σ' αὐτὸ δὲν γίνεται λόγος γιὰ τὴν καταγραφὴ συμπτωμάτων ποῦ συνήθως δηλώνουν αἰφνίδιο θάνατο, ἀλλὰ θάνατο ὁ ὁποῖος, στὶς περισσότερες ἀπὸ τὶς καταγραφόμενες περιπτώσεις, ἐπέρχεται ὕστερα ἀπὸ παρέλευση κάποιων ἡμερῶν σὲ ἐλάχιστες περιπτώσεις καταγράφεται ἄμεσος (ταχύς) θάνατος, ἐνῶ ἀντίθετα σὲ μερικὲς ἄλλες οἱ ἡμέρες ποῦ μεσολαμβάνουν μεταξὺ τῆς ἐκδηλώσεως τοῦ νοσήματος καὶ τοῦ θανάτου τοῦ ἀσθενοῦς ἢ μεταξὺ τοῦ κρίσιμου συμπτώματος καὶ τοῦ θανάτου εἶναι τόσο πολλές, ἕως καὶ τρεῖς μῆνες, οὕτως ὥστε καθίσταται σαφές ὅτι ἐδῶ δὲν πρόκειται οὔτε γιὰ αἰφνίδιο οὔτε πάντοτε γιὰ ταχὺ θάνατο· φυσικὰ αἰφνίδιος δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ χαρακτηρισθεῖ κάποιος θάνατος, ὅταν προγινώσκειται, ἔστω κατὰ προσέγγιση, ἢ ἡμέρα κατὰ τὴν ὁποία θὰ συμβεῖ (ὅπως γίνεται στὸ *Περὶ τοῦ ταχέος θανάτου* σὲ ὄχι λίγες περιπτώσεις)¹⁶.

13. Βλ. παραπάνω, ὑποσημ. 1.

14. Σημειῶνω ὅτι οἱ ἄλλοι τίτλοι μὲ τοὺς ὁποίους μνημονεύεται ἀπὸ τοὺς νεότερους μελετητές τὸ ἔργο αὐτὸ εἶναι *De morte subita*, *De morte repentina* καὶ *De morte veloci* (δὲν μνημονεύω ἐδῶ τοὺς τίτλους ποῦ ἐνδεχομένως ἀφοροῦν τὸ ἴδιο ἔργο, ἢ διατύπωσή τους ὅμως εἶναι ἐντελῶς διαφορετικὴ, βλ. παραπάνω, ὑποσημ. 10 ἔξ ἄλλου γι' αὐτοὺς δὲν κάνει λόγο οὔτε ὁ Issa στὴ μελέτη του).

15. Βλ. Issa, *Die «galenische» Schrift «Über den plötzlichen Tod»*, σ. 2 (ἡ συζήτηση μὲ χρῆση γερμανικῶν ὄρων ὀφείλεται στὸ ὅτι πρόκειται γιὰ γερμανόγλωσση διατριβή). Ἐπισημαίνω ὅμως ὅτι μὲ τὸν τίτλο *Über den schnellen Tod* εἶχε καταγράψει τὴν ἀραβικὴ μετάφραση ἤδη τὸ 1928 ὁ Meyerhof (βλ. παραπάνω, ὑποσημ. 6)· βλ. καὶ Ullmann (βλ. παραπάνω, ὑποσημ. 11).

16. Εἰδικότερα στὶς παραγράφους τοῦ ἔργου καταγράφονται οἱ ἀκόλουθες προγνώσεις περὶ ὑγείας καὶ θανάτου (σὲ κάποιες ἀπὸ τὶς παραγράφους αὐτὲς γίνεται λόγος καὶ γιὰ τὶς δύο περιπτώσεις, δηλ. τὸν θάνατο καὶ τὴν θεραπεία, ἀλλὰ καὶ γιὰ διαφορετικούς χρόνους, κατὰ τοὺς ὁποίους ἐνδέχεται νὰ συμβεῖ ὁ θάνατος τοῦ ἀσθενοῦς): ἀρ. 10, 62, 63 (καταγράφονται τὰ καλὰ καὶ κακὰ σημεῖα τῆς νόσου, χωρὶς νὰ προσδιορίζεται, στὴ δεύτερη περίπτωσι, ὁ χρόνος

Ακολούθως ὁ Issa ἀσχολήθηκε μὲ τὸ μείζον ζήτημα τῆς γνησιότητος τοῦ ἔργου, ἐπισημαίνοντας ἀρχικὰ ὅτι ὁ Γαληνὸς σὲ κανένα σύγγραμμά του δὲν μνημονεύει ἔργο μὲ τίτλο *Περὶ τοῦ ταχέος* (ἢ: *αἰφνιδίου*) *θανάτου* οὔτε παραθέτει κάποιο ἀπόσπασμα μὲ περιεχόμενο σχετικὸ μὲ αὐτὸ τοῦ ἔργου ποὺ ἐξετάζεται ἐδῶ¹⁷. Ακολούθως, ἐπειδὴ τὸ ἐν λόγω ἔργο παρουσιάζει μεγάλη ἐξάρτηση ἀπὸ τὸν Ἴπποκράτη, τὸ ὄνομα τοῦ ὁποίου μνημονεύεται σ' αὐτὸ μερικὲς φορές¹⁸, καὶ ἐπειδὴ εἶναι προγνωστικοῦ περιεχομένου, ἐξέτασε τὸ ἐνδεχόμενο αὐτὸ νὰ ἀποτελεῖ ὑπόμνημα στὸ ἱπποκρατικὸ *Προγνωστικόν*¹⁹: ὥστόσο ἀπὸ τὴ σύγκριση

τοῦ ἐπερχόμενου θανάτου), ἀρ. 6, 7, 13, 62 (ὁ ἄρρωστος δὲν πρέπει νὰ φοβᾶται, ἐπειδὴ τὰ συμπτώματα, ἢ μόνο κάποιο σύμπτωμα, ὑποδηλώνουν ὅτι θὰ γίνῃ καλά), ἀρ. 6, 14, 15, 20, 58, 59, 60, 61 (τὰ συμπτώματα εἶναι ἄσχημα, δηλώνουν κίνδυνο, καὶ ὁ ἄρρωστος πρέπει νὰ φοβᾶται, δὲν σημειώνεται ὅμως ὁ χρόνος θανάτου), ἀρ. 6 (κοντινὸς θάνατος, ἀόριστα), ἀρ. 7, 8, 9, 16, 17, 18, 19, 21, 22, 33 (σημειώνεται ἀόριστα ὅτι ὁ ἄρρωστος θὰ πεθάνῃ), ἀρ. 37, 48 (ὁ ἄρρωστος θὰ πεθάνῃ ἀμέσως), ἀρ. 25 (ἀόριστα, ὁ ἄρρωστος θὰ πεθάνῃ γρήγορα), ἀρ. 47 (τὴν ἴδια ἢ τὴν ἐπόμενη ἡμέρα), ἀρ. 34 (τὴ δευτέρα ἡμέρα), ἀρ. 26 (ὄχι πέραν τῆς δευτέρας ἡμέρας, ἢ τὴν ἴδια ἡμέρα, ἢ ἀμέσως), ἀρ. 24 (τὴ δευτέρα ἢ τὴν τρίτη ἡμέρα), ἀρ. 23 (τὴν τρίτη ἡμέρα), ἀρ. 27, 30, 43 (τὴν τέταρτη ἡμέρα), ἀρ. 31, 40 (τὴν πέμπτη ἡμέρα), ἀρ. 28 (τὴν ἕκτη ἡμέρα), ἀρ. 12, 38 (τὴν ἑβδομη ἡμέρα), ἀρ. 7 (τὴν ἑβδομη ἡμέρα, ἢ πρὶν ἢ μετὰ ἀπὸ αὐτήν), ἀρ. 46 (τὴ δέκατη ἡμέρα), ἀρ. 54 (ὄχι πέραν τῆς ἐνδέκατης ἡμέρας), ἀρ. 41 (τὴ δέκατη πέμπτη ἡμέρα), ἀρ. 32 (τὴ δέκατη ἑβδομη ἡμέρα), ἀρ. 26, 36, 42 (τὴν εἰκοστὴ ἡμέρα), ἀρ. 35 (τὴν εἰκοστὴ πέμπτη ἡμέρα), ἀρ. 29 (τὴν εἰκοστὴ ἔνατη ἡμέρα), ἀρ. 44 (μέχρι τὴν τεσσαρακοστὴ ἡμέρα), ἀρ. 39 (τὴν πενηκοστὴ δευτέρα ἡμέρα), καὶ ἀρ. 45 (μέσα σὲ τρεῖς μῆνες). Βλ. καὶ τὴ σχετικὴ παρατήρηση τοῦ Steinschneider, «Miscellen», σ. 128.

17. Βλ. Issa, *Die «galenische» Schrift «Über den plötzlichen Tod»*, σ. 2.

18. Ὁ Ἴπποκράτης μνημονεύεται ὀνομαστικὰ στὶς ἀκόλουθες παραγρ. 49, 50 (τρεις φορές), 51, 54, 55 (δύο φορές), 61 (δύο φορές), 62, 63 (τρεις φορές)· πρβ. καὶ παραγρ. 49 (αὐτὸς = ὁ Ἴπποκράτης), 50, 52, 53, 61, 62. Βλ. καὶ στὴν ἀρχὴ τῆς παραγρ. 53: «Αὐτὰ διδάσκει ὁ μέγας γιατρός [ὁ Ἴπποκράτης]».

19. Ὁ Issa, *Die «galenische» Schrift «Über den plötzlichen Tod»*, σ. 2, κάνει λόγο γιὰ τὸ ἱπποκρατικὸ *Προγνωστικόν* καὶ γιὰ τὸ ἐνδεχόμενο τὸ *Περὶ τοῦ ταχέος θανάτου* νὰ ἀποτελεῖ ὑπόμνημα σ' αὐτό (ἄσχετα ἂν τελικὰ ἀπορρίπτῃ τὸ ἐνδεχόμενο αὐτό), ἐπειδὴ δὲν ἔχει ἐντοπίσει τὴν ἐξάρτηση τοῦ πρώτου μέρους τοῦ *Περὶ τοῦ ταχέος θανάτου* ἀπὸ τοὺς Ἀφορισμούς (ἢ ἐξάρτηση αὐτὴ ἀποδεικνύεται παρακάτω μὲ τὸν ἐντοπισμὸ σχετικῶν παράλληλων χωρίων)· βλ. καὶ Issa, ὁ.π., σ. 5. Βλ. καὶ παρακάτω, ὑπόσημ. 28.

τοῦ γνήσιου καὶ Ἑλληνικὰ παραδεδομένου γαληνικοῦ ὑπομνήματος στὸ *Προγνωστικὸν* μὲ τὸ *Περὶ τοῦ ταχέος θανάτου* κατέληξε στὸ συμπέρασμα ὅτι ἀνάμεσα στὰ δύο ἐν λόγῳ ἔργα ἐντοπίζονται τέτοιες βασικὲς διαφορὲς στὸ ὕφος καὶ στὴν ὑπομνηματιστικὴ μέθοδο, ὥστε εἶναι ἀδύνατον τὸ δεύτερο νὰ ἀποτελεῖ ἓνα εἶδος ὑπομνήματος στὸ *Προγνωστικόν*, καὶ μάλιστα νὰ πρόκειται γιὰ ὑπόμνημα γραμμένο ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Γαληνό²⁰. Ἐπίσης ὁ Issa ὑποστήριξε ὅτι στὸ ἐδῶ ἐξεταζόμενο ἔργο δὲν ἐντοπίζονται ἀπόψεις περὶ θανάτου, παρόμοιες μὲ ἐκείνες ποὺ ὁ Γαληνὸς ἐκθέτει σὲ συγγράμματά του²¹. Σὲ σχέση μὲ τὸ πρόβλημα τῆς γνησιότητος ὁ Issa ἐξέτασε καὶ τὸ ἀκόλουθο ἐνδεχόμενο, ἂν δηλαδὴ τὸ *Περὶ τοῦ ταχέος θανάτου* ἀποτελεῖ (ἄμεση ἢ ἔμμεση) ἀραβικὴ μετάφραση ἔργου, γραμμένου ἀρχικὰ στὰ Ἑλληνικά, ἢ ἂν πρόκειται γιὰ σύνθεση κάποιου Ἀραβᾶ, ὁ ὁποῖος κατέγραψε σ' αὐτὸ τὶς ἔμμεσα ἀποκτημένες γνώσεις τοῦ τῆς ἑλληνικῆς ἰατρικῆς ἐπιστήμης καὶ ἀκολούθως τὸ προσέγραψε στὸν διάσημο Περγαμηνὸ γιατρό²², ὁ ὁποῖος, ὡς γνωστόν, ἔχαιρε μεγάλης ἐκτιμήσεως μεταξὺ τῶν Ἀράβων γιατρῶν καὶ ὄχι μόνο. Τελικὰ ὁ Issa, μελετώντας διάφορες ἐνδείξεις (ὑφολογικὲς, δομικὲς, ὀρολογία ἀλλὰ καὶ τὸ περιεχόμενο)²³ κατέληξε ὅτι μᾶλλον πρόκειται γιὰ ἔργο ποὺ πρωτογράφηκε στὰ Ἑλληνικά, ἀποδιδόμενο στὸν Γαληνό, καὶ μεταφράσθηκε, ἀπ' εὐθείας ἢ ἔμμεσα, στὰ Ἀραβικά²⁴. Πρέπει ἀκόμη νὰ ἐπισημανθεῖ ἐδῶ ὅτι στὴν ἀραβικὴ

20. Βλ. Issa, *Die «galenische» Schrift «Über den plötzlichen Tod»*, σσ. 2-3.

21. Βλ. Issa, *Die «galenische» Schrift «Über den plötzlichen Tod»*, σ. 3. Σχετικὰ μὲ τὸν ταχὺ ἢ αἰφνίδιο θάνατο ὁ Issa παραπέμπει στὰ γαληνικά ἔργα Π. κρᾶσ. 2, 2 [I 582 K. = σ. 46 Helmreich], καὶ Σύν. π. σφυγμ. ἰδ. πραγμ. 33 [IX 544 κ.έ. K.].

22. Βλ. Issa, *Die «galenische» Schrift «Über den plötzlichen Tod»*, σσ. 3-4.

23. Βλ. Issa, *Die «galenische» Schrift «Über den plötzlichen Tod»*, σσ. 4-5. Μάλιστα μία ἀπὸ τὶς ἐνδείξεις ποὺ ἐπικαλεῖται ὁ Issa εἶναι ἡ σημείωση στὸ τέλος τοῦ ἔργου, ὅτι αὐτὸ περατώθηκε μὲ τὴ βοήθεια τοῦ Θεοῦ· τέτοιες σημειώσεις – γράφει – παρατηροῦνται σὲ πολλὰ ἑλληνικὰ μεσαιωνικὰ χφφ. (σὺν Θεῷ τέλος, «Ende, mit Gottes Hilfe»), ἐνῶ κάτι ἀνάλογο εἶναι ἐξαιρετικὰ σπάνιο γιὰ Ἀραβᾶ συγγραφέα («Autor»). Ἐδῶ ὅμως πρέπει νὰ ἐπισημανθεῖ ὅτι σημειώματα παρόμοια μὲ αὐτὸ ποὺ ὑπάρχει στὸ τέλος τῆς ἀραβικῆς μεταφράσεως τοῦ *Περὶ τοῦ ταχέος θανάτου* («Μὲ τὴ βοήθεια τοῦ Θεοῦ τελείωσε τὸ βιβλίον τοῦ Γαληνοῦ *Περὶ τοῦ ταχέος θανάτου*») στὰ ἑλληνικά χφφ. δὲν προέρχονται ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς ἀλλὰ ἀπὸ τοὺς ἀντιγραφεῖς τῶν ἔργων.

24. Βλ. Issa, *Die «galenische» Schrift «Über den plötzlichen Tod»*, σ. 5.

παράδοση τὸ ἐξεταζόμενο ἔργο συνδέεται καὶ μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Ἴπποκράτη. Ὁ Sezgin, κάνοντας λόγο γι' αὐτό, τὸ συσχετίζει μὲ τὸ «ἱπποκρατικὸ» *Risala fi l-Maut as-sari'*, πὸν ἔχει μεταφρασθεῖ στὰ Ἀραβικὰ ἀπὸ τὸν Hunain ibn Ishāq²⁵ ἐξετάζοντας μάλιστα τὸ *Risala fi l-Maut as-sari'* σημειώνει ὅτι πρέπει νὰ διερευνηθεῖ ἂν αὐτὸ σχετίζεται μὲ τὸ ἐπίσης «ἱπποκρατικὸ» πὸν φέρει τὸν τίτλο *Kitab al-Butūr* ἢ *Ālāmāt al-qadāyā* ἢ *Qadāya l-ibugrātiya ad-dālla 'ala l-maut* (τίτλος τῆς λατιν. μεταφρ.: *De postulis et apostematibus significantibus mortem*)²⁶.

Ἀξιοποιώντας λοιπὸν ἀθροιστικὰ ὁ Issa τὶς ἐνδείξεις πὸν εἶχε ἐντοπίσει κατέληξε στὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ ἔργο, γιὰ τὸ ὁποῖο γίνεται λόγος ἐδῶ, ἔχει βέβαια ἐξάρτηση ἀπὸ τὸν Ἴπποκράτη, ὡστόσο καθίσταται σαφές ὅτι πρόκειται γιὰ μεταγενέστερο ἔργο, προσγραφόμενο στὸν Γαληνό, τὸ ὁποῖο συγκροτήθηκε κατὰ τὴν Ὑστερῆ Ἀρχαιότητα ἢ τὸν Μεσαίωνα καὶ ἐντάσσεται στὴν πλούσια ψευδεπίγραφη, κυρίως λατινική, γραμματεία πὸν συνδέεται μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Γαληνοῦ. Εἰδικότερα ὁ Issa ἐπισήμανε ὅτι κατὰ τὴν παραπάνω χρονικὴ περίοδο συντέθηκε ἓνα ἔργο, ὅπου μὲ σύντομες ἐκφράσεις ἐκτίθενται τὰ «προγνωστικὰ τοῦ θανάτου» (μὲ βάση κυρίως τὸ ἱπποκρατικὸ *Προγνωστικόν*), καὶ τὸ ὁποῖο σήμερα εἶναι γνωστὸ μὲ διαφορετικούς τίτλους, ἀλλὰ, κατὰ τὰ φαινόμενα, μὲ βασικὰ ἴδιο ἢ παρόμοιο τὸ περιεχόμενο ὄλων τῶν παραλλαγῶν του. Οἱ παραλλαγές αὐτὲς παραδίδονται κυρίως μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Ἴπποκράτη, ἀλλὰ μερικὲς φορές καὶ τοῦ Γαληνοῦ. Ὁ τόπος καὶ ὁ χρόνος, κατὰ τὸν ὁποῖον ἔγινε ἡ διαμόρφωση τοῦ κάθε ἐνὸς ἀπὸ τὰ ἐν λόγω κείμενα εἶναι ἄγνωστος (ἐξ ἄλλου τὰ περισσότερά τους παραμένουν ἀνέκδοτα), σὲ ὅλα ὅμως ἐκτίθεται ἡ βασικὴ περιγραφή τῶν συμπτωμάτων τοῦ ἐπικείμενου θανάτου, δηλαδὴ τὸ περίφημο «Ἴπποκρατικὸ προσωπεῖο», ὅπως ἀκριβῶς συμβαίνει καὶ στὸ *Περὶ τοῦ ταχέος θανάτου*. Ἡ σκέψη ὅτι τὸ ἐδῶ ἐξεταζόμενο ἔργο ἀνήκει στὸ εἶδος αὐτὸ τῆς ἱατρικῆς γραμματείας τεκμηριώνεται καὶ ἀπὸ τὴ διαπίστωση ὅτι εἶναι γνωστὲς δύο παραλλαγές τῆς πραγματεύσεως τοῦ ἐν λόγω θέματος, οἱ ὁποῖες φέρουν τὸν τίτλο *De morte subita* (ἢ ὀρθότερα *De morte*

25. Βλ. καὶ Sezgin, *Geschichte des arabischen Schrifttums*, τ. 3, σ. 127 (γιὰ τὸ «γαληνικὸ» ἔργο), καὶ σ. 42, ἀρ. 19 (γιὰ τὸ «ἱπποκρατικὸ» ἔργο, πὸν παραδίδεται ἀπὸ τὸν κώδικα Ist. Un. Bibl. A 6177/3 [664 H.], φφ. 48r-52r). Σημειώνω ἐδῶ ὅτι οὔτε ὁ F. Sezgin οὔτε ὁ M. Ullmann γνωρίζουν τὴν διδακτορικὴ διατριβὴ τοῦ Murad Issa.

26. Βλ. Sezgin, *Geschichte des arabischen Schrifttums*, τ. 3, σσ. 39-40, ἀρ. 13.

veloci)²⁷ δυστυχῶς ὅμως ἡ σχέση τοῦ μόνον Ἀραβικά παραδεδομένου *Περὶ τοῦ ταχέος θανάτου* μετὰ τὰ δύο αὐτὰ Λατινικά γραμμένα ἔργα δὲν ἔχει ἐξετασθεῖ ἀκόμη²⁸.

Σημειῶνω ὅτι στὴν προγνωστικὴ γραμματεία ὅσον ἀφορᾷ τὴ ζωὴ καὶ τὸν θάνατο τῶν νοσοῦντων ὑπάρχουν πολλὰ συγγράμματα ποὺ συνδέονται μετὰ τὸ ὄνομα τοῦ Ἴπποκράτη καὶ τοῦ Γαληνοῦ· τὰ συγγράμματα αὐτὰ παραδίδονται Ἑλληνικά, Λατινικά ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλες γλῶσσες²⁹ βλ. α) γιὰ τὸν Ἴπποκράτη, *Ἴπποκράτους Νοήματά τε καὶ σημειώσεις περὶ ζωῆς καὶ θανάτου*, βλ. Ch. Darremberg, *Notices et extraits des manuscrits médicaux grecs, latins et français, des principales Bibliothèques de l'Europe*, I^e Partie: *Manuscrits grecs d'Angleterre*, Paris 1853, σσ. 50-51³⁰, καὶ Ullmann, *Die Medizin im Islam*, σ. 33, ἀρ. 29 ἐπίσης στὴν κατηγορία αὐτὴ ἀνήκουν τὰ ἔργα ποὺ τιτλοφοροῦνται *Secreta Hippocratis* ἢ *Capsula eburnea*· βλ. K. Sudhoff, «Die pseudohippokratische Krankheitsprognostik nach dem Auftreten von Hautausschlägen “Secreta Hippocratis” oder “Capsula eburnea” bennant», *AGM* 9 (1916) 79-116, καὶ J. Muschel, «Die pseudohippokratische Todesprognostik und die Capsula eburnea in hebräischer Überlieferung», *AGM* 25 (1932) 43-60· ἐπίσης βλ. *De epistola yocratis de signis mortalibus aegrotorum*, βλ. R. Reiche, *Ein rheinisches Schulbuch aus dem 11. Jahrhundert. Studien zur Sammelhandschrift Bonn UB. S. 218 mit Edition von bisher unveröffentlichten Texten* [Münchener Beiträge zur Mediävistik und Renaissance-Forschung 24], München 1976, σσ. 185-186³¹· βλ. καὶ Diels, *Die*

27. Βλ. Issa, *Die «galenische» Schrift «Über den plötzlichen Tod»*, σ. 6 (παράπεμπει στὸν Diels, *Die Handschriften der antiken Ärzte*, Teil I, σ. 45). Οἱ τίτλοι τῶν λοιπῶν παρόμοιων ἔργων ποικίλλουν· σχετικὰ βλ. ἀμέσως παρακάτω, στὸν παρατιθέμενο κατάλογο τῆς ὑπὸ συζήτηση ψευδεπίγραφης γραμματείας.

28. Γιὰ ὅλα αὐτὰ βλ. Issa, *Die «galenische» Schrift «Über den plötzlichen Tod»*, σσ. 5-6· βλ. καὶ ὁ.π., σ. 29. Σχετικὰ μετὰ τὶς παραλλαγές αὐτὲς καὶ τὴ σχέση τους μετὰ τὸ ἐδῶ ἐξεταζόμενο ἔργο εἶχε ἦδη κάνει λόγο ὁ Steinschneider, «Miscellen», σ. 129: «Der dem Titel vorzugsweise entsprechende Theil des Buchleins über die Todeszeichen ist ohne Zweifel enge verwandt mit zwei ähnlichen, unter dem Namen des Hippokrates cursirenden, nämlich der sog. *capsula eburnea* und dem *lib. secretorum*» (στὴ συνέχεια, σσ. 129-130, ὁ Steinschneider ἐκθέτει καὶ ἄλλες ἀπόψεις του γιὰ τὰ ἐν λόγω ἔργα). Ὁ Ullmann, *Die Medizin im Islam*, σ. 59, κáνοντας λόγο γιὰ τὴ σύνδεση τοῦ ἔργου αὐτοῦ μετὰ τὸν Ἴπποκράτη, σημειώνει ὅτι πολλὰ χωρία του ἀνακαλοῦν στὴ μνήμη ἱπποκρατικῶν Ἀφορισμῶν.

29. Οἱ τίτλοι τῶν ἔργων αὐτῶν παρατίθενται ἐδῶ, ὅπως ἀκριβῶς ἀνευρίσκονται καταγεγραμμένοι στὴ σχετικὴ βιβλιογραφία.

30. Βλ. καὶ Steinschneider, «Miscellen», σ. 129.

31. Βλ. καὶ G. Sabbah – P.-P. Corsetti – K.-D. Fischer, *Bibliographie des textes médicaux latins. Antiquité et haut moyen âge* [Centre Jean-Palmerne, Memoires VI],

Handschriften der antiken Ärzte, Teil I (στο λ. «Hippokrates»), σσ. 44-45 («Προγνωστικά. Prognostica»: 1. Προγνωστικά μυστηριώδη, 2. *Hippocratis praenotiones quaedam et signa morborum*, 3. Πρόγνωσης περί τῶν δ' ὠρῶν, 4. Προγνωστικὸν ἀρρώστων συγγραφὴν Ἴπποκράτους καὶ Γαληνοῦ καὶ Πλάτωνος καὶ σοφῶν ἰατρῶν, 5. Ἴπποκράτους καὶ Γαληνοῦ καὶ Παύλου Ἴταλοῦ (κ.ἄ.) Διάγνωσης περί λαλίων ἀρρώστων καὶ τελευτῆς ἀνθρώπων, 6. Περί καιρῶν πρόγνωσης - 7. *Liber praescientiae ... inventus in sepulchro in pyxide eburnea*, 8. *De signis*, 9. *Signa mortis*, 10. *Indicia valetudinum*, 11. *Liber iudiciorum*, 12. *Collectio secretorum vel pronosticatum Hippocrati attributa*, 13. *Consummatio libri praescientiae*, 14. *Prenostica Hippocratis Democrito*, 15. *De signis mortis versus*, 16. *De signis infirmitatum*, 17. *De iudiciis aegrotum*, 18. *Indicia Hippocratis*, 19. *De prognosticatione mortis*, 20. *Consilium Hippocratis et iudicium super infirmos cum infirmitatibus et medicamine et notitia mali*, 21. *Liber pronosticorum dictus capsula eburnea*, 22. *De morte subita*, 23. *Demorte veloci*, 24. *Prognosica de signis phthisicorum et pleuriticorum*, 25. *De indicis mortis*, 26. *Capsula eburnea*), καὶ Diels, δ.π., σ. 55 («Secreta»: 1. *Inscr. Epistola h. e. prognostica Hippocratis de signis aegritudinis...*, 2. *Secreta*, 3. *Analogium*, 4. *Secreta de postulis et apostematibus significantibus mortem*, 5. *Liber secretorum de solutivis et signis mortalibus*)· ἀκόμη βλ. Steinschneider, «Miscellen», σσ. 129-130 (: 1. *Liber parvus de morte subitanea [Hic incipit signa Hippocratis mortis et vite]*, 2. *Hippocratis de signis mortis*, 3. *Liber secretorum de solutivis et signis mortalibus*)· β') γιὰ τὸν Γαληνό, Πρόγνωσης πεπειραμένη καὶ παναληθής [XIX 512-518 K.], Περί κατακλίσεως προγνωστικά ἐκ τῆς μαθηματικῆς ἐπιστήμης [XIX 529-573 K.], βλ. καὶ Ullmann, *Die Medizin im Islam*, σ. 44, ἀρ. 35³² βλ. καὶ Diels, *Die Handschriften der antiken Ärzte, Teil I* (στο λ. «Galenos»), σ. 130 («Προγνω-

Saint-Étienne 1987, σσ. 103-104 (: Hippocrates/*Prognostica [Capsula eburnea, Secreta, Signa vitae et mortis]*), καὶ K.-D. Fischer, *Bibliographie des textes médicaux latins. Antiquité et haut moyen âge, Premier Supplement 1986-1999* [Centre Jean-Palmerne, Memoires XIX], Saint-Étienne 2000, σ. 34 (: Pseudo-Hippocrates/*Prognostica [Capsula eburnea]*)· ἀκόμη γιὰ τὰ *Prognostica* αὐτά, ἀποδιδόμενα στὸν Δημόκριτο ὑπὸ τὸν τίτλο *Liber medicinalis*, βλ. Sabbah – Corsetti – Fischer *Bibliographie*, σ. 68 (: Democritus/*Liber medicinalis*), καὶ Fischer, *Bibliographie, Premier Supplement*, σ. 25 (: Pseudo-Democritus/*Liber medicinalis [Prognostica Democriti]*)· βλ. ἀκόμη H. E. Sigerist, «Die Prognostica Democriti im Cod. Hunterian. T 4 13 S. IX/X», *AGM* 13 (1921) 257-159, καὶ G. Keil, «Capsula eburnea», *LexMA* 2 (1983) 1489, καὶ στὸν ἴδιο, «Capsula eburnea («Secreta Hippocratis», «Analogius Hippocratis», «Prognostica Democriti» [u.a.]», *Die Deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon* 11/1 (2000) 310-314.

32. Βλ. καὶ Fischer, *Bibliographie, Premier Supplement*, σ. 30 (: Pseudo-Galenus/*Signa mortifera*) καὶ σ. 34. Βλ. καὶ παραπάνω, ὑπόσημ. 10.

στικά. Prognostica»: 1. *Σημεία ιατρικά*, 2. *Προγνωστικά ύπομνήματα*, 3. *Prologus de prognosticis in morbis acutis* – 4. *Signa mortis secundum Galenum*, 5. *Prognostica de morbis*, κ.ά.). Επίσης από τὰ παραπάνω προκύπτει ὅτι παρόμοιου περιεχομένου ἔργα συνδέονται μὲ τὰ ὀνόματα ὄχι μόνο τοῦ Ἴπποκράτη καὶ τοῦ Γαληνοῦ, ἀλλὰ καὶ τοῦ Πλάτωνα, τοῦ Παύλου Ἰταλοῦ (;) καὶ ἄλλων σοφῶν ἰατρῶν.

Τὸ περιεχόμενο τοῦ *Περὶ τοῦ ταχέος θανάτου* σὲ γενικὲς γραμμὲς εἶναι τὸ ἀκόλουθο: Στὴν ἀρχὴ τοῦ ἔργου γίνεται λόγος γιὰ ἀσθένειες ποὺ ἐμφανίζονται σὲ περιόδους ὑγρασίας (χρόνιοι πυρετοί, διάρροιες, αἰμορραγίες, ἔλκη, σήψη, ἐπιληψία), σὲ περιόδους ξηρασίας (πόννοι τῶν ὀστέων καὶ τῶν ἀρθρώσεων, φθίση, δύσπνοια, πόννοι τῶν ἐντέρων), ἀλλὰ καὶ σὲ ὁποιαδήποτε ἐποχὴ τοῦ ἔτους. Ἀκολουθῶς καταγράφονται νοσήματα ποὺ σχετίζονται μὲ τὶς διάφορες ἡλικίες τοῦ ἀνθρώπου (νεογέννητα παιδιά, ἔφηβοι, ἀλλὰ καὶ παχύσαρκα παιδιά), ἐνῶ ἰδιαίτερη ἀναφορὰ γίνεται στὶς κοπέλλες (τὶς νεότερες ἀλλὰ καὶ τὶς μεγαλύτερης ἡλικίας) καὶ τὴν ἐποχὴ τοῦ ἔτους. Ἀκολουθῶς τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἔργου ἀφορᾷ τὴν πρόγνωση τῆς ἐξελίξεως τῶν νοσημάτων, γιὰ τὰ ὁποῖα γίνεται λόγος, καὶ τοῦ χρόνου (ποὺ εἴτε ὀρίζεται ἐπακριβῶς εἴτε θίγεται ἀόριστα, εἴτε εἶναι ἄμεσος εἴτε ἀπώτερος), κατὰ τὸν ὁποῖον θὰ ἐπέλθει ὁ θάνατος τοῦ ἀσθενοῦς³³. Επίσης περιγράφεται ἡ ἀλλοίωση τῶν χαρακτηριστικῶν τῶν ἀσθενῶν ποὺ πρόκειται νὰ πεθάνουν («Ἴπποκρατικὸ προσωπεῖο»), καὶ ἀπαριθμοῦνται νοσήματα ποὺ ὀφείλονται στὴ μέλαινα χολὴ καὶ στὸ φλέγμα. Τὸ ἔργο τελειώνει μὲ τὸν ρόλο τοῦ ἀέρα/πνεύματος καὶ τῆς ἀναπνοῆς στὴ διατήρηση τῆς ὑγείας ἢ στὴν ἔκπτωση τῶν δυνάμεων ποὺ συντηροῦν τὴ ζωὴ. Πρέπει ἀκόμη νὰ σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι στὸ ἔργο δὲν γίνεται λόγος μόνο γιὰ νοσήματα ποὺ καταλήγουν σὲ θάνατο, ἀλλὰ καὶ γιὰ μερικὲς περιπτώσεις, γιὰ τὶς ὁποῖες ὁ γιατρὸς δὲν χρειάζεται νὰ ἀνησυχεῖ, ἐπειδὴ ὁ ἄρρωστος θὰ ἀνακτήσει τὴν ὑγεία του· στὴν κατηγορία τῶν νοσημάτων ποὺ δὲν ἔχουν μοιραία ἔκβαση ἀνήκουν τὰ περισσότερα ἀπὸ ἐκεῖνα ποὺ προσβάλλουν ἄτομα νεαρῆς ἡλικίας, ἔστω καὶ ἂν ἡ ἴασή τους εἶναι ἐνδεχόμενο νὰ συντελεσθεῖ ὕστερα ἀπὸ τὴν πάροδο πάρα

33. Βλ. καὶ Ullmann, *Die Medizin im Islam*, σ. 58. Σχετικὰ μὲ τὴ θεματολογία τοῦ ἐδῶ ἐξεταζόμενου ἔργου εἶναι καὶ τὰ ἀκόλουθα μελετήματα, στὰ ὁποῖα ἐκτίθενται ἀπόψεις νεότερων ἐρευνητῶν βλ. M. Hoffmann, *Die Lehre vom plötzlichen Tod in Lancisis Werk "De subitaneis mortibus"* [Abhandlungen zur Geschichte der Medizin und Naturwissenschaften, Nr. 6], Berlin 1935· W. Hallermann, *Der plötzliche Herztod bei Kranzgefässerkrankungen*, Stuttgart 1939, καὶ G. Fravega (ἐκδ.), *G. M. Lancisi Le morti improvise*, Pisa 1963.

πολὺ μεγάλου χρονικοῦ διαστήματος (ἕως ἑπτὰ ἔτη)³⁴.

Ὅσον ἀφορᾶ τὶς πηγὲς τοῦ ἔργου, ἀπὸ τῆ σχετικῆ διερεύνηση διαπιστώνεται ὅτι μεταξὺ αὐτῶν πρέπει μὲ βεβαιότητα νὰ συγκαταριθμηθοῦν ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἱπποκρατικὸ *Προγνωστικόν*, γιὰ τὸ ὁποῖο ἔχει ἤδη κάνει λόγο ὁ Issa, καὶ οἱ ἱπποκρατικοὶ *Ἀφορισμοί*: ἡ σχέση ποῦ φαίνεται νὰ ὑφίσταται μεταξὺ μερικῶν χωρίων τοῦ *Περὶ τοῦ ταχέος θανάτου* καὶ τῶν γαληνικῶν ὑπομνημάτων στὶς ἱπποκρατικὲς πραγματεῖες *Ἀφορισμοί* καὶ *Προγνωστικόν* εἶναι μᾶλλον ἀποτέλεσμα τοῦ γεγονότος ὅτι ὁ Γαληνὸς στὰ ὑπομνήματά του αὐτὰ ἐπαναλαμβάνει ἐρμηνεύοντας ἀπόψεις ποῦ ἐκτίθενται στὰ δύο παραπάνω ἱπποκρατικὰ ἔργα, καὶ εἰδικότερα στὰ χωρία ἐκεῖνα ποῦ ἀπέτελεσαν τὶς πηγὲς τοῦ *Περὶ τοῦ ταχέος θανάτου*. Φυσικὰ δὲν ἀποκλείεται τόσο οἱ *Ἀφορισμοί* ὅσο καὶ τὸ *Προγνωστικόν* νὰ ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ γιὰ τὴ σύνταξη τοῦ ἐδῶ ἐξεταζόμενου ἔργου σὲ ἔκταση μεγαλύτερη ἀπὸ ἐκείνη ποῦ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ διαπιστώσουμε ἢ ἀραβικὴ μετάφρασή του, στὴν ὁποία ἐντοπίζονται μὲ βεβαιότητα κάποιες παρανοήσεις ἢ ἔστω προβληματικὲς ἀποδόσεις χωρίων καὶ ἰατρικῶν ὄρων (ἀλλὰ καὶ ἡ γερμανικὴ μετάφραση ἴσως δὲν ἀποτελεῖ τόσο πιστὴ ἀπόδοση τῆς ἀραβικῆς)³⁵.

Παραθέτω ἀμέσως παρακάτω τὴ μετάφραση τοῦ ἔργου αὐτοῦ, σημειώνοντας, ὅπου κρίνω ἀπαραίτητο, σχόλια σχετικὰ μὲ τὸ περιεχόμενό του καὶ

34. Σχετικὰ βλ. στὴν παράγρ. 5. Ἀπὸ τὰ παραπάνω προκύπτει ὅτι τὸ ἔργο, ἂν καὶ κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἀφορᾶ τὴν καταγραφή συμπτωμάτων ποῦ, ὅταν ἐμφανίζονται σὲ σχέση μὲ συγκεκριμένες νοσώδεις καταστάσεις, ὑποδηλώνουν τὸν θάνατο τοῦ ἀσθενοῦς, δὲν ἀνήκει ἀποκλειστικὰ στὴν «*Todesprognostik*»-Literatur» (βλ. Issa, *Die «galenische» Schrift «Über den plötzlichen Tod»*, σ. 29), ἀλλὰ ὅτι ἴσως εἶναι ὀρθότερο νὰ ἐνταχθεῖ στὰ προγνωστικά, στὰ ὁποῖα καταγράφονται *Signa vitae et mortis*.

35. Σὲ κάθε περίπτωση ὁμοίως, λαμβάνοντας ὑπ' ὄψιν τὶς δυσκολίες τῆς ἀκριβοῦς ἀποδόσεως νοημάτων καὶ ὄρων τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς στὶς γλώσσες αὐτές, καθίσταται σαφὲς ὅτι μὲ τὶς διαδοχικὲς μεταφράσεις ἀπομακρυνόμεστε ἀρκετὰ ἀπὸ τὸ ἑλληνικὸ πρωτότυπο. Ὅσον ἀφορᾶ τὴ γερμανικὴ μετάφραση τοῦ ἔργου σημειῶνω ὅτι αὐτὴ σὲ ἀρκετὰ σημεία της πρέπει νὰ κριθεῖ μᾶλλον ἀνεπιτυχῆς, ἀφοῦ κάποια χωρία της εἶναι δυσνόητα, ἐνῶ μερικὲς φράσεις, ἂν καὶ καθ' ἑαυτὲς δὲν παρουσιάζουν πρόβλημα στὴ μετάφραση, δὲν βρίσκονται σὲ ἱκανοποιητικὴ νοηματικὴ συνάφεια μὲ τὰ συμφραζόμενα στὰ ὁποῖα εἶναι ἐνταγμένες. Ἴσως βέβαια γιὰ τὸ σύνολο τῶν προβλημάτων αὐτῶν νὰ μὴν εὐθύνεται μόνον ὁ Issa ἀλλὰ κατὰ ἓνα ποσοστὸ καὶ ὁ ἄγνωστος σὲ μᾶς Ἀραβὸς μεταφραστὴς βλ. καὶ παρακάτω, ὑπόσημ. 49, τὴ σχετικὴ παρατήρηση τοῦ Issa.

τὴν ἀπόδοση διάφορων ἰατρικῶν ὄρων, καθὼς καὶ παράλληλα χωρία³⁶.

Ἐν ὀνόματι τοῦ Θεοῦ,

τοῦ πιὸ φιλεύσπλαγχου ἀπὸ ὅλους τοὺς φιλεύσπλαγχους³⁷.

1 Αὐτός [ὁ θάνατος]³⁸ συμβαίνει κατὰ τὰ ἔτη τῆς μεγάλης ὑγρασίας. Ἀπὸ τὴν ὑγρασία³⁹ προκαλοῦνται οἱ ἀρρώστιες, τὶς ὁποῖες μνημονεύω⁴⁰: χρόνιος πυρετός, διάρροια, ἔντονη ἔμμηνος ρύση, ἔλκη, σήψη καὶ ἡ ἀρρώστια ποῦ ὀνομάζεται ἐπιληψία (ποῦ σημαίνει ψυχικὴ σύγχυση, ἐπιληπτικὴ κρίση⁴¹)⁴² καὶ ἄφθες. Κατὰ τὰ ἔτη μὲ ξηρασία⁴³ συμ-

36. Ἡ πρακτικὴ αὐτὴ ἀκολουθεῖται ἐξ αἰτίας τῆς περιορισμένης ἐκτάσεως ποῦ πρέπει νὰ ἔχει τὸ ἀνὰ χεῖρας μελέτημα στὸ πλαίσιο τοῦ τόμου αὐτοῦ. Σημειῶνω ἀκόμη ὅτι γιὰ τὰ χωρία τῶν ἱπποκρατικῶν πραγματειῶν, τὰ ὁποῖα παρατίθενται στὴν ἐργασία αὐτή, χρησιμοποιήθηκε ἡ ἔκδοση Loeb, ἐνῶ καταβλήθηκε προσπάθεια νὰ μὴν ἀλλοιωθεῖ τὸ μᾶλλον ἀπλό (ἢ ἀπλουστευμένο ἀπὸ τὸν Ἄραβα μεταφραστή) ὕφος τοῦ ἔργου.

37. Ὁ Issa, *Die «galenische» Schrift «Über den plötzlichen Tod»*, σ. 1, δὲν κάνει λόγο γιὰ τὸν Ἄραβα μεταφραστὴ τοῦ ἔργου, ἐπειδὴ τὸ ὄνομά του δὲν δηλώνεται στὸ γφ. (σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν μεταφραστὴ τοῦ δευτέρου ἔργου, τὸ ὁποῖο παραδίδεται ἀπὸ τὸ ἴδιο γφ.) καὶ ἐπειδὴ προφανῶς δὲν ὑπάρχουν στοιχεῖα γιὰ νὰ διατυπωθεῖ κάποια ὑπόθεση· ἐπίσης γιὰ τὸ ἴδιο ζήτημα δὲν κάνουν λόγο οὔτε οἱ F. Sezgin, M. Ullmann καὶ G. Fichtner. Διευκρινίζω ὅτι ἡ ἀρίθμηση τῶν παραγράφων τοῦ ἔργου προστέθηκε ἀπὸ ἐμένα μὲ βάση τὴ γερμανικὴ μετάφρασή του.

38. Ὅ,τι βρῖσκεται μέσα σὲ ὀρθογώνιες ἀγκῦλες ἀποτελεῖ ἐπεξηγηματικὴ προσθήκη τοῦ συντάκτη τῆς γερμανικῆς μεταφράσεως, δηλ. τοῦ Murad Isa· βλ. Issa, *Die «galenische» Schrift «Über den plötzlichen Tod»*, σ. 7.

39. Βλ. Ἱπποκρ., Ἀφορισμ. 3, 16: νοσήματα δὲ ἐν μὲν τῆσιν ἐπομβροῖσιν ὡς τὰ πολλὰ γίνεται, πυρετοὶ τε μακροί, καὶ κοιλῆς ῥύσιες, καὶ σηπεδόνες, καὶ ἐπίληπτοι, καὶ ἀπόληκτοι, καὶ συνάγχει.

40. Ὁ Steinschneider, «Miscellen», σ. 128, μεταφράζει τὴν ἀρχὴ τοῦ ἔργου αὐτοῦ ὡς ἑξῆς «Κατὰ τὰ ἔτη ποῦ εἶναι πλούσια σὲ ὑγρασία προκαλοῦνται οἱ ἴδιες ἀρρώστιες τὶς ὁποῖες μνημονεύουμε ...».

41. ἐπιληπτικὴ κρίση] μεταφράζω τὸ «Fallsucht» (γερμ. μετάφρ.) ὡς «ἐπιληπτικὴ κρίση», γιὰ νὰ μὴν χρησιμοποιήσω τὸν ὄρο «ἐπιληψία» («Epilepsia») ποῦ προηγείται καὶ τοῦ ὁποίου τὸ «Fallsucht» καταγράφεται ὡς ἐπεξήγηση. Βλ. καὶ παρακάτω, ὑποσημ. 56.

42. Ὅ,τι βρῖσκεται μέσα σὲ παρενθέσεις ἀποτελεῖ ἐπεξηγηματικὴ προσθήκη ποῦ ὑπάρχει στὸ γφ. τῆς ἀραβικῆς μεταφράσεως τοῦ *Περὶ τοῦ ταχέος θανάτου* βλ. Issa, *Die «galenische» Schrift «Über den plötzlichen Tod»*, σ. 7.

43. Βλ. Ἱπποκρ., Ἀφορισμ. 3, 16: ἐν δὲ τοῖσιν ἀύχμοῖσι, φθινάδες, ὀφθαλμῖαι, ἀρθρίτιδες, στραγγουρίαι καὶ δυσεντερίαι· πρβ. καὶ ὁ.π. 3, 7.

βαίνουν πόνοι τῶν ὀστέων καὶ τῶν ἀρθρώσεων, μυέληση⁴⁴ (αὐτὸ σημαίνει φθίση), δύσπνοια καὶ πόνοι τῶν ἐντέρων.

2 Στὸ τέλος τοῦ μηνὸς Ἀπριλίου, δηλαδή στὴ ἀρχὴ τοῦ καλοκαιριοῦ, εἶναι ὑγιῆ τὰ παιδιά. Κατὰ τὴν περίοδο τῆς ζέστης [τοῦ καλοκαιριοῦ] καὶ κατὰ τὸ φθινόπωρο εἶναι ὑγιεῖς οἱ ἡλικιωμένοι, ἐνῶ κατὰ τὸν χειμῶνα οἱ νέοι καὶ οἱ ἐνήλικες.

3 Ὡστόσο οἱ ἀρρώστιες θὰ μπορούσαν νὰ συμβοῦν σὲ ὁποιαδήποτε

44. μυέληση] «Myelesis» (γεομ. μετάφρ.) ὅπως παρατήρησε ὁ Issa, *Die «galenische» Schrift «Über den plötzlichen Tod»*, σ. 7, ὑπόσημ. 1, τὸ οὐσ. μυέλησις δὲν ὑπάρχει στὰ λεξικά. Πάντως στὸ προκείμενο χωρίο ὁ Ἄραβας μεταφραστής (ἢ ὁ συντάκτης τοῦ πρωτότυπου ἑλληνικοῦ ἔργου; βλ. παρακάτω, ὅσα παρατηροῦνται στὴν ὑπόσημ. 69) ἐπεξηγεῖ ὅτι ἡ λέξη αὐτὴ δηλώνει τὴ «φθίση». Τὴ σχέση τοῦ νωτιαίου μυελοῦ μὲ κάποιο εἶδος φθίσεως τὴν ἔχω ἐντοπίζει στὴν ἱπποκρατικὴ πραγματεία Π. νούσ. 2, 51: ἡ νωτιαῖα φθίσις ἀπὸ τοῦ μυελοῦ γίνεται· λαμβάνει δὲ μάλιστα νεογάμους καὶ φιλολάγνους γίνονται δὲ ἄπυροι, καὶ ἐσθίειν ἀγαθοί, καὶ τήκονται· καὶ ἦν ἐρωτᾶς αὐτόν, φήσει οἱ ἄνωθεν ἀπὸ τῆς κεφαλῆς κατὰ τὴν ῥάχιν ὁδοιπορεῖν οἶον μύρμηκας πρβ. καὶ Ἴπποκρ., Π. τόπ. τῶν κατ' ἄνθρ. 14. Πιθανότατα τὸ προφανῶς ἐσφαλμένο «μυέλησις» χρησιμοποιεῖται γιὰ νὰ δηλωθεῖ ἡ φθίση αὐτὴ ποὺ προσβάλλει καὶ «διαλύει» τὸν νωτιαῖο μυελό· ἐξ ἄλλου ἡ μείωσις τοῦ σώματος ἀποτελεῖ γενικὸ χαρακτηριστικὸ τῆς φθίσεως, ὅποια καὶ ἂν εἶναι ἡ αἰτιολογία τῆς καὶ ὅπου-δήποτε καὶ ἂν ἐντοπίζεται αὐτὴ (στοὺς πνεύμονες, στὸν θώρακα, στὸν φάρυγγα, στὸν νωτιαῖο μυελό, στοὺς ὀφθαλμούς κτλ.)· βλ. [Γαλην.], Ὅρ. ἰατρ. 260 [XIX 419, 15-17 K.]: φθίσις ἐστὶν ἔλκωσις τοῦ πνεύμονος ἢ θώρακος ἢ φάρυγγος, ὥστε βήχας παρακολουθεῖν καὶ πυρετοὺς βληχροὺς καὶ συντήκεσθαι τὸ σῶμα, καὶ δ.π. 261 [XIX 419, 18-420, 4 K.]: διαφέρει φθίσις φθόης. φθίσις μὲν γὰρ ἐστὶν ἡ κοινῶς λεγομένη πᾶσα σώματος μείωσις τε καὶ σύντηξις. φθόη δὲ ἡ ἰδίως ἐφ' ἔλκει σύντηξις τε καὶ μείωσις τοῦ σώματος. εἴρηται δὲ φθίσις ἀπὸ τοῦ φθίνειν, ὅπερ ἐστὶ μειοῦσθαι. Βλ. ἀκόμη Ἴπποκρ., Π. τόπ. τῶν κατ' ἄνθρ. 14 (πνεύμων) Π. ἐντ. παθ. 10-12 (ὅπου περιγράφονται τρία εἶδη φθίσεως, κατὰ τὰ ὁποῖα φθίνει ὁ πνεύμονας, ὁ νωτιαῖος μυελὸς καὶ οἱ κοίλες φλέβες)· [Γαλην.], Ὅρ. ἰατρ. 341 [XIX 435, 6-7 K.] (φθίση τοῦ ὀφθαλμοῦ), κ.ἄ. Μὲ βάση λοιπὸν τὰ παραπάνω μπορούμε νὰ συμπεράνουμε ὅτι στὸ ἐξεταζόμενο χωρίο γίνεται λόγος γιὰ τὴ φθίση τοῦ νωτιαίου μυελοῦ, ὅποτε ὁ Issa ἀντὶ «Myelesis» ἔπρεπε νὰ γράψει Myclysis («μυέλυσις», δηλ. διάλυση, μείωσις, σύντηξις τοῦ νωτιαίου μυελοῦ, ἂν καὶ οὔτε τὸ οὐσ. αὐτὸ ἐντοπίζεται στὴν ἀρχαία γραμματεία). Βλ. καὶ παρακάτω (κυρίως ὑπόσημ. 83), ὅπου ἐντοπίζεται ἡ ἴδια λέξη σὲ ἐντελῶς διαφορετικὰ συμφραζόμενα καὶ σίγουρα μὲ ἄλλο περιεχόμενο.

ἐποχή⁴⁵. Κυρίως κατὰ τὶς ἡμέρες τοῦ μηνὸς Ἀπριλίου συμβαίνουν διάφορες βαριές ἀρρώστιες. Στὶς γυναῖκες τὸ ὑγιὲς σῶμα διευρύνει τὰ αἱμοφόρα ἀγγεῖα καὶ ὠθεῖ μέσα σ' αὐτὰ τὸ αἷμα. Ὄταν τὸ αἷμα τῶν ἀνδρῶν καὶ τῶν παιδιῶν θερμανθεῖ πολὺ, συμβαίνει σ' αὐτοὺς χολεμεία, διάρροια, χολώδη ἐρυθρὰ ἔλκη, ποικίλων εἰδῶν ἐρυθρήματα, ἔλκη μὲ ὀξεία ἀπόληξη, βήχας, ἀπολέπιση τοῦ δέρματος καὶ ἔρπης, σπασμοί, ψωρίαση καὶ δίψα. Ὅλα αὐτὰ συμβαίνουν κάποιες ἡμέρες τοῦ Ἀπριλίου⁴⁶.

4 Κατὰ τὴν περίοδο τῆς ζέστης⁴⁷ συμβαίνουν τὰ ἀκόλουθα νοσήματα⁴⁸: τριταῖος καὶ σύννοχος πυρετὸς ;...;⁴⁹ (δηλαδὴ σκλήρυνση τοῦ

45. Πρβ. Ἴπποκρ., Ἀφορισμ. 3, 1: αἱ μεταβολαὶ τῶν ὥρέων μάλιστα τίκτουσι νοσήματα, καὶ ἐν τῆσιν ὥρησιν αἱ μεγάλαι μεταλλαγαὶ ἢ ψύξιος ἢ θάλπιος, καὶ τᾶλλα κατὰ λόγον οὕτως πρβ. καὶ ὁ.π. 3, 4. Πρβ. καὶ Ἴπποκρ., Ἐπιδημ. Α' 1-3, ὅπου γίνονται παρατηρήσεις γιὰ τὸ κλίμα στὴ Θάσο κατὰ τὸ φθινόπωρο, τὸν χειμῶνα, τὴν ἀνοιξη καὶ τὸ καλοκαίρι καὶ γιὰ τὰ νοσήματα ποὺ ἐμφανίζονται στοὺς κατοίκους τοῦ νησιοῦ στὴ διάρκεια κάθε μίας ἀπὸ τὶς ἐποχὲς αὐτές.

46. Πρβ. Ἴπποκρ., Ἀφορισμ. 3, 20: τοῦ μὲν γὰρ ἥρος, τὰ μελαγχολικά, καὶ τὰ μανικά, καὶ τὰ ἐπιληπτικά, καὶ αἵματος ῥύσιες, καὶ κυνάγχει, καὶ κόρυζαι, καὶ βράγχοι, καὶ βήχες, καὶ λέπραι, καὶ λειχήνες, καὶ ἀλφοί, καὶ ἐξανθήσιες ἐλκώδεις πλεῖσται, καὶ φύματα, καὶ ἀρθριτικά.

47. Δηλ. κατὰ τὸ καλοκαίρι.

48. Πρβ. Ἴπποκρ., Ἀφορισμ. 3, 21: τοῦ δὲ θέρεος, ἐνιά τε τούτων, καὶ πυρετοὶ συνεχέες, καὶ καῦσοι, καὶ τριταῖοι πυρετοί, καὶ ἔμετοι, καὶ διάρροιαι, καὶ ὀφθαλμῖαι, καὶ ὠτων πόνοι, καὶ στομάτων ἐλκώσιες, καὶ σηπεδόνες αἰδοίων, καὶ ἴδρωα.

49. τριταῖος καὶ σύννοχος πυρετὸς ;...;] «das Trontius- und Socchus-Fieber, ? Soban ?» (γερμ. μετάφρ.) ἢ ἀπόδοση τοῦ Trontius ὡς τριταίου («griech. "tritaios"») καὶ τοῦ Socchus ὡς συνόχου («griech. "synochos"») γίνεται ἀπὸ τὸν Issa στὶς ἀντίστοιχες ὑποσημειώσεις (σ. 8, ὑποσημ. 1 καὶ 2). Σημειώνω ὅμως ὅτι ἤδη ὁ Steinschneider, «Miscellen», σ. 128, εἶχε παρατηρήσει σχετικὰ μὲ τὸ χωρίο αὐτό: «"triteos synochos" (so ist ohne Zweifel zu lesen)». Γιὰ τὸν ὄρο «Soban», τὸν ὁποῖο θέτει ἀνάμεσα σὲ ἐρωτηματικά, ὁ Issa ἀδυνατεῖ νὰ διατυπώσει κάποια πρόταση. Μάλιστα ὁ ἴδιος, κάνοντας λόγο γιὰ τὴν ἀπόδοση στὰ Ἀραβικὰ διαφόρων ἰατρικῶν ὄρων ποὺ ὑπάρχουν στὸ *Περὶ τοῦ ταχέος θανάτου*, σημειώνει ὅτι ὁ μεταφραστὴς μερικoὺς ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς μεταγράφει ὀρθά (ὅπως π.χ. εἰλεός, δυσεντερία κ.ἄ.), ἐνῶ συχνὰ κάποιες ἐκφράσεις δὲν τὶς κατανοεῖ καὶ τὶς ἀποδίδει «ἀκρωτηριασμένες», μεταξὺ αὐτῶν τὸν «τριταῖο πυρετό», τὸν «σύννοχο πυρετό» κ.ἄ.: σχετικὰ βλ. Issa, *Die «galenische» Schrift «Über den plötzlichen Tod»*, σ. 4, ὅπου ἐπὶ πλέον διατυπώνεται καὶ ἡ ὑπόθεση ὅτι μὲ τὴν ἀκατανόητη λέξη Soban – γιὰ τὴν ὁποία ἐγινε λόγος παραπάνω – δηλωνόταν ἴσως κάποια δερματικὴ πάθηση. Πιθανότατα ὁ Issa ἔχει δίκαιο στὴ γενικὴ

δέρματος, ἢ ὁποῖα δημιουργεῖται ἀπὸ τὴν ξηρότητα), φλεγμονές τῶν ὀφθαλμῶν, πόνοι τῶν ὠτων, ἔμετος καὶ ροή αἵματος καὶ χολῆς⁵⁰. Τὸν Σεπτέμβριο⁵¹ σ' αὐτούς [στούς ἄνδρες καὶ στὰ παιδιὰ] συμβαίνουν τὰ ἀκόλουθα νοσήματα: τριταῖος πυρετός⁵², βήχας, πόνοι τοῦ ἥπατος, συλλογὴ ὕδατος [ὑδρωπικία], ὑπερβολικὴ σιελόρροια, ὀλισθηρότητα τῶν ἐντέρων⁵³, δυσουρία, ἰσχιαλγίες, ἐξάψεις, προσβολές ἰλίγγου, ψωρίαση, πλευρίτιδα, πόνοι τῶν πνευμόνων, ἰσχυρὸς εἰλεὸς μὲ ἔντονο ἔμετο, δυσκοιλιότητα, φορὰ τῶν ἀερίων πρὸς τὰ ἄνω⁵⁴, ἐπιληψία⁵⁵ (δηλα-

αὐτὴ παρατήρησή του· πιστεύω ὅμως ὅτι ἡ ἐπεξήγηση ποὺ ὑπάρχει μετὰ τὸ κενὸ μᾶς κατευθύνει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι πρόκειται γιὰ ξηροδερμία. Βλ. καὶ ὅσα σημειώνονται παρακάτω, ὑποσημ. 58 (Amkimasus-Fieber/ἀμφημερινὸς πυρετός), καὶ ὑποσημ. 126 (Omthoroides/ἀνθρακοειδής).

50. ἡ ροή αἵματος καὶ χολῆς] προφανῶς ἐννοεῖται ὁ ρευματισμός, δηλ. ἡ ροή κάποιου χυμοῦ καὶ ἡ ὑπερβολικὴ συλλογὴ του σὲ ἓνα σημεῖο τοῦ σώματος, μὲ ἀποτέλεσμα τὴν πρόκληση ἐκεῖ κάποιου νοσήματος σχετικὰ μὲ τὴν ῥοὴν τῶν διαφόρων χυμῶν, τὸ ρεῦμα καὶ τὸν ρευματισμὸν βλ. Αἰμ. Δ. Μαυρουδῆς – Σ. Κοτζάμπαση, «Μιὰ βυζαντινὴ ἰατρικὴ ἐπιστολὴ γιὰ τὴ θεραπεία τῆς ποδάγρας», Ἑλληνικά 57 (2007) 271-317, ὅσα σημειώνονται μὲ ἀφορμὴ τὴν πρόκληση τῆς ποδάγρας (κυρίως σσ. 294-316, σχόλια).

51. Πρβ. Ἴπποκρ., Ἀφορισμ. 3, 22: τοῦ δὲ φθινοπώρου, καὶ τῶν θερινῶν τὰ πολλά, καὶ πυρετοὶ τεταρταῖοι, καὶ πλανήτες, καὶ σπληνες, καὶ ὕδρωπες, καὶ φθίσιες, καὶ στραγγουρίαι, καὶ λειεντερῖαι, καὶ δυσεντερῖαι, καὶ ἰσχιάδες, καὶ κυνάγαι, καὶ ἄσθματα, καὶ εἰλεοί, καὶ ἐπιληψίαι, καὶ τὰ μανικά, καὶ τὰ μελαγχολικά.

52. τριταῖος πυρετός] «Trontius-Fieber» (γερμ. μετάφρ.) βλ. τὸ σχετικὸ σχόλιο παραπάνω, ὑποσημ. 49.

53. ὀλισθηρότητα τῶν ἐντέρων] δηλ. λειεντερία· βλ. καὶ παρακάτω, παράγρ. 37, καὶ ὑποσημ. 124 (ὄπου καὶ ὁ ὄρισμός τῆς νόσου).

54. Προφανῶς τῶν ἀερίων ποὺ δημιουργοῦνται στὸ στομάχι (καὶ τὰ ἔντερα;), δηλ. πρόκληση ρεψίματος.

55. ἐπιληψία] στὴ γερμ. μετάφρ. τοῦ ἔργου ὑπάρχει τὸ οὖσ. «Eslamsia», ἐνῶ στὴν ἀντίστοιχη ὑποσημείωση ὁ Issa σημειώνει ὅτι μὲ αὐτὸ στὴν πραγματικότητα ἀποδίδεται ὁ ὄρος epilepsia/ἐπιληψία, ἐπειδὴ τὸ οὖσ. ἐκλαμψία δὲν ἐντοπίζεται στὴν ἀρχαία γραμματεία· βλ. Issa, Die «galenische» Schrift «Über den plötzlichen Tod», σ. 8, ὑποσημ. 3. Σημειῶνω πάντως ὅτι στὴν Ἴπποκρατικὴ Συλλογὴ (Επιδημ. ΣΤ' 1, 4) ἐντοπίζεται ἡ γραφὴ ἐκλαμψις, ἐνῶ ὁ Γαληνός, σχολιάζοντας τὸ παραπάνω Ἴπποκρατικὸ χωρίο, σημειώνει: Ὑπόμν. εἰς Ἴπποκρ. Ἐπιδημ. ΣΤ' 1, 5 [XVII/A', σ. 824, 10 κ.έ. K. = V/10/2/2, σ. 19, 27 κ.έ.]: ταύτην τὴν γραφήν [sc. ἐκλάμψιες] ἀπάντων μὲν τῶν ἐξηγητῶν εἰδόντων, ἀπάντων δὲ τῶν παλαιῶν ἀντιγράφων ἐχόντων, ἐνιοὶ τῶν νεωτέρων μεταγράφειν ἐπεχείρησαν

δὴ ἀλαλία, ψυχικὴ σύγχυσις, ὑδροφοβία καὶ ψυχικὴ σύγχυσις μὲ ἐπιληπτικὴ κρίσις⁵⁶). Τὸν χειμῶνα συμβαίνουν τὰ ἀκόλουθα νοσήματα⁵⁷: πλευρίτιδα, βήχας, πόνοι τῶν πνευμόνων καὶ τοῦ στήθους, πόνοι τῆς πλάτης καὶ τῆς κεφαλῆς, ἰλιγγοί, ἰσχιάδα καὶ ἀμφημερινὸς πυρετός⁵⁸. Στὰ νεογέννητα παιδιά συμβαίνει ἔμετος, ἀϋπνία, φόβος, ἄφθες, πόνοι τοῦ ὀμφαλοῦ καὶ πόνοι τῶν ὠτῶν⁵⁹. Οἱ ἄφθες ἐμφανίζονται στὸ στόμα, τὴ γλῶσσα καὶ τὴ γνάθο⁶⁰. Ἡ διατροφή τῶν ἐμβρύων στὴ μήτρα ἐπιτυγχάνεται μέσῳ τοῦ ὀμφαλοῦ. Ὄταν αὐτὰ γεννηθοῦν καὶ εἶναι ἔτοιμα γιὰ τὸν θηλασμό, συμβαίνουν σ' αὐτὰ πόνοι τοῦ στόματος. Τώρα πλέον δὲν τοὺς εἶναι χρήσιμος ὁ ὀμφάλιος λῶρος⁶¹, καὶ ἔτσι αὐτὸ πού τοὺς προκαλοῦσε πόνους ἀποκόπτεται. Ὄταν ἀρχίσει ἡ αὔξησις τῶν δοντιῶν, προκαλεῖται σ' αὐτὰ⁶²

ἄλλος ἄλλως, οἱ μὲν ἐπιλήψεις γράφοντες, οἱ δὲ καταλήψεις» [, οἱ δὲ ἐπιλάμψεις]. ἢ δ' ἐξήγησις αὐτῶν ἐπιληψίαν αὐτῷ βούλεται δηλοῦσθαι ... (συνεχίζεται ὁ σχολιασμός). Μὲ βάση τὰ παραπάνω θεωρῶ ὅτι στὸ ἐλληνικὸ πρωτότυπο τοῦ *Περὶ τοῦ ταχέως θανάτου* πιθανότατα ὑπῆρχε ὁ ὄρος ἐκλαμψις ὡς συνώνυμος τῆς ἐπιληψίας, ἀφοῦ στὴν ἐπεξήγησις, μέσα στίς παρανθέσεις, περιγράφονται κάποια συμπτώματα τῆς νόσου αὐτῆς

56. ἐπιληπτικὴ κρίσις] μεταφράζω τὸ «Fallsucht» (γερμ. μετάφρ., βλ. Issa, *Die «galenische» Schrift «Über den plötzlichen Tod»*, σ. 8) ὡς «ἐπιληπτικὴ κρίσις», ἐπειδὴ ἡ λέξις αὐτὴ χρησιμοποιεῖται στὸ χωρίο, ὅπου καταγράφονται κάποια συμπτώματα τῆς ἐπιληψίας. Βλ. καὶ παραπάνω, ὑπόσημ. 41.

57. Βλ. Ἱπποκρ., Ἀφορισμ. 3, 23: τοῦ δὲ χειμῶνος, πλευρίτιδες, περιπνευμονίαι, λήθαργοι, κόρυζαι, βράγχοι, βήχες, πόνοι πλευρέων, στηθέων, ὀσφύος, κεφαλαλγίαι, ἰλιγγοί, ἀποπληξίαι.

58. ἀμφημερινὸς πυρετός] «Amkimsarsus-Fieber» (γερμ. μετάφρ.) σχετικὰ μὲ τὴ λέξις «Amkimsarsus» βλ. Issa, *Die «galenische» Schrift «Über den plötzlichen Tod»*, σ. 8, ὑπόσημ. 4: «griech. = amphemerinos». Βλ. καὶ παραπάνω, ὑπόσημ. 49 (Trontius/τριταῖος καὶ Socchus/σύνοχος πυρετός), καὶ ὑπόσημ. 126 (Omithroides/ἀνθρακοειδής).

59. Γιὰ τὰ νοσήματα αὐτὰ βλ. Ἱπποκρ., Ἀφορισμ. 3, 24: ἐν δὲ τῆσιν ἡλικίησιν τοιάδε συμβαίνει τοῖσι μὲν μικροῖσι καὶ νεογνοῖσι παιδίοισιν, ἄφθαι, ἔμετοι, βήχες, ἀγρυπνίαι, φόβοι, ὀμφαλοῦ φλεγμοναί, ὠτῶν ὑγρότητες.

60. Γιὰ τὸν ὄρισμό τῆς ἄφθας βλ. ἐνδεικτικὰ [Γαλ.ην.], Ὁρ. ἰατρ. 381 [XIX 441, 8-9 K.]: ἄφθα ἐστὶν ἔλκωσις ἐπιπόλαιος ἐν στόματι γιγνομένη ἐπιπολάζει δὲ αὕτη ἢ ἔλκωσις μάλιστα παιδίοις Λέων φιλόσ. καὶ ἰατρ., Σύν. ἰατρ. 4, 4 [σ. 153, 19-23 Ermerins], κ.ά.

61. ὀμφάλιος λῶρος] «Strang» (γερμ. μετάφρ.) βλ. Issa, *Die «galenische» Schrift «Über den plötzlichen Tod»*, σ. 8.

62. Δηλ. στὰ μικρὰ παιδιά.

πόνος τῶν οὐλῶν καὶ ὑγρότητα⁶³. Ὄταν αὐτά [τὰ δόντια] μεγαλώσουν λίγο, τὰ χρησιμοποιοῦν γιὰ νὰ τεμαχίσουν τὴν τροφή· τότε ἐμφανίζεται σ' αὐτά [στὰ παιδιὰ], ἀνάλογα μὲ τὴν κράση⁶⁴ τοῦ καθενός, πυρετός. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ ὅταν αὐτὰ τρέφονται μὲ γάλα τροφοῦ. Ἀνάλογα μὲ τὶς ἐναλλαγές τῶν ἐποχῶν τοῦ ἔτους τὰ περισσότερα ἀπὸ αὐτὰ προσβάλλονται ἀπὸ συνεχεῖς καὶ διαλείποντες πυρετούς⁶⁵. Αὐτὸ προκαλεῖται ἀπὸ τὸ σπέρμα καὶ τὴν ὑγρασία τοῦ σώματός τους καὶ τὴ διασπορὰ αὐτῆς τῆς ὑγρασίας ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸ σπέρμα.

5 Οἱ πόνοι αὐτοί, γιὰ τοὺς ὁποίους κάναμε λόγο, θὰ ἦταν δυνατὸν νὰ ἐμφανισθοῦν ἐντονότεροι στὰ εὐτραφή⁶⁶, τὰ σώματα τῶν ὁποίων εἶναι διογκωμένα. Ὄταν αὐτὰ ἀρχίσουν νὰ ἀλέθουν τὴν τροφή μὲ τὰ δόντια τους, τοὺς συμβαίνουν πόνοι τῶν ὠτων, ἔμετος, δυσουρία, φίδια⁶⁷ [ἔλμινθες] στὴν κοιλία καὶ φλύκταινες ποὺ προκαλοῦν φαλακρότητα⁶⁸. Ἡ παχυσαρκία τῶν παιδιῶν προέρχεται ἀπὸ μιὰ μίξη στὸ ἔντερο. Οἱ ἐξάψεις θὰ ἦταν ἐπίσης δυνατὸν νὰ συμβοῦν στὰ παιδιὰ ἀπὸ τὴν ὑγρότητα ἢ λόγῳ τῶν ἐμποδίων ποὺ ἐντοπίζονται στὶς ἀναπνευστικὲς ὁδοὺς, ἀπὸ τὴ μείωση τῆς ἀναπνοῆς καὶ ἀπὸ κάποιο οἴδημα

63. Πρβ. Ἱπποκρ., Ἀφορισμ. 3, 25: πρὸς δὲ τὸ ὀδοντοφυεῖν προσάγουσιν, οὐλῶν ὀδαξήσμοι, πυρετοί, σπασμοί, διάρροιαί, μάλιστα δταν ἀνάγωσι τοὺς κυνόδοντας, καὶ τοῖσι παχυτάτοισι τῶν παίδων, καὶ τοῖσι τὰς κοιλίας σκληρὰς ἔχουσιν.

64. κράση] «Temperament» (γερμ. μετάφρ.) βλ. Issa, *Die «galenische» Schrift «Über den plötzlichen Tod»*, σ. 8, ὑπόσημ. 5: «= “Mischung“ im Sinne von Konstitution».

65. Πρβ. Ἱπποκρ., Ἀφορισμ. 3, 27: τοῖσι δὲ πρεσβυτέροισι [sc. παιδίοισι] καὶ πρὸς τὴν ἡβὴν προσάγουσι, τούτων τὰ πολλὰ, καὶ πυρετοὶ χρόνιοι μᾶλλον, καὶ ἐκ ῥινῶν αἵματος ῥύσιες.

66. Παιδιά.

67. φίδια] «Schlangen» (γερμ. μετάφρ.: ἀκολουθεῖ σὲ ἀγκύλες ἢ ἐπεξήγηση ὅτι πρόκειται γιὰ ἔλμινθες, δηλ. σκουλήκια τῶν ἐντέρων) βλ. Issa, *Die «galenische» Schrift «Über den plötzlichen Tod»*, σ. 9.

68. φλύκταινες ποὺ προκαλοῦν φαλακρότητα] «Kahlheitspickel» (γερμ. μετάφρ.) βλ. Issa, *Die «galenische» Schrift «Über den plötzlichen Tod»*, σ. 9. Σημειῶνω ὅτι μὲ τὸν ὄρο «Kahlheitspickel» δηλώνονται φλύκταινες (φύματα) ποὺ δημιουργοῦνται στὸ κεφάλι, ἀπὸ τὸ πάχος τῶν περιττωμάτων, καὶ στὶς ὁποῖες δὲν ὑπάρχει τριχοφυΐα (ἀλωπεκία). Γιὰ τὸ χωρίο αὐτὸ πρβ. Ἱπποκρ., Ἀφορισμ. 3, 26: πρεσβυτέροισι δὲ [sc. παιδίοισι] γενομένοισι, παρίσθημα, σπονδύλου τοῦ κατὰ τὸ ἰνίον εἶσω ὤσιες, ἄσθματα, λιθιάσιες, ἔλμινθες στρογ-

τοῦ λάρυγγα. Τὸ οἴδημα αὐτὸ μπορεῖ ἐπίσης νὰ συμβεῖ καὶ στὰ ὄργανα τοῦ λάρυγγα, τὰ ὁποῖα στὰ Ἑλληνικὰ ὀνομάζονται «ἀδένες»⁶⁹. Αὐτὸς εἶναι ἓνα τεμάχιο σάρκας, ποῦ ...⁷⁰ ἐρείδεται καὶ βρίσκεται καὶ στὶς δύο

γύλαι, ἀσκαρίδες, ἀκροχορδόνες, σατυριασμοί, χοιράδες, καὶ τᾶλλα φύματα ἀκόμη Θεοφ. πρωτοσπ., Σχόλ. εἰς Ἱπποκρ. Ἀφορισμ. 2, 15 [II 306, 18 Dietz]: (Δαμάσκιος) τῆς φύσεως ἐκκαθάραι τὸ σῶμα ὀρμησάσης, μὴ δυνηθῆναι δὲ λεπτῦναι εἰς ἰδρώτας τὰ περιττά, διὰ τὸ πάχος αὐτῶν γίνεται φύματα.

69. ἀδένες] «Adenus» (γεομ. μετάφρ.) βλ. Issa, *Die «galenische» Schrift «Über den plötzlichen Tod»*, σ. 9, ὑποσημ. 1: «griech. “aden”». Εἶναι προφανὲς ὅτι στὸ σημεῖο αὐτὸ τὸ ἑλληνικὸ κείμενο ἦταν διαμορφωμένο διαφορετικὰ, πιθανότατα ὡς ἀκολούθως «... μπορεῖ ἐπίσης νὰ συμβεῖ καὶ στοὺς ἀδένες». Ἡ διατύπωση τῆς ἀραβικῆς μεταφράσεως καὶ μάλιστα ἡ διευκρίνιση ὅτι τὰ ὄργανα τοῦ λάρυγγα ποῦ πρήζονται στὰ «Ἑλληνικὰ» ὀνομάζονται ἀδένες δημιουργεῖ τὴν ἐντύπωση ὅτι αὐτὴ ἴσως δὲν προέρχεται ἀπὸ τὸν συντάκτη τοῦ Ἑλληνικὰ γραμμένου πρωτοτύπου. Πρβ. τίς ἀνάλογες περιπτώσεις ποῦ ἐντοπίζονται στὴ λατινικὴ μετάφραση τοῦ παθολογικοῦ-θεραπευτικοῦ ἔργου τοῦ Σωρανοῦ ἀπὸ τὸν Caelius Aurelianus (5ος αἰ. μ.Χ.), *Cel. pass.* 1, 1, 4 [CML V/1/1, σ. 24, 3-4]: *phrenas enim Graeci mentes vocaverunt*: ὁ.π. 1, 9, 59 [CML V/1/1, σ. 56, 7]: *quae Graeci phantasmata vocaverunt*: ὁ.π. 1, 11, 93 [CML V/1/1, σ. 74, 10-11]: *haec enim, quae de cellario proferuntur, Graeci apothecion vocaverunt*: *Tard. pass.* 5, 2, 50 [CML VI/1/2, σ. 884, 4-5]: *prohibens tamen purgativa adhiberi, quae cathartica vocaverunt*, κ.ἄ. πολλά. Παρόμοιες ἐπεξηγηματικὲς ἐκφράσεις χρησιμοποιοῦνται ἀπὸ τὸν Scribonius Largus, *Compos.* 12 [σ. 19, 13 Sconocchia]: *ad comitiale morbum, quem Graeci epilepsiam vocant*: ὁ.π. 39 [σ. 28, 20 Sconocchia]: *catocidius onus aut polypodas Graeci hoc genus animalium vocant*: ὁ.π. 50 [σ. 32, 4 Sconocchia]: *ad gravem odorem narium (ὄζαιναν Graeci hoc vitium vocant)*, κ.ἄ., τὸν Ἰσίδωρο Σεβίλλης, *Etymol.* 16, 26 = Hultsch, *Metrol. script.*, τ. 2, σ. 122, 17: *eminam demonstrat, quam Graeci cotilam vocant*, κ.ἄ. Ὅσοτόσο ἀνάλογες ἐκφράσεις χρησιμοποιοῦνται καὶ ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Γαληνὸ βλ. *Π. εὐχ. καὶ κακοχ.* 4 [VI 778, 13-14 K. = CMG V/4/2, σ. 406, 11]: *τὰς δὲ τῶν πρίνων βαλάνους, ἅς ἀκύλους ὀνομάζουσιν Ἑλληνες*: *Ἐπιλ. παιδὶ ὑποθ.* 6 [XI 377, 3-4 K.]: *τῶν μελιτηρῶν ἀγγείων, οὕτως δὲ ὀνομάζουσιν οἱ Ἑλληνες ἐξ ὧν ἐκενώθη μέλι*: *Ἐπόμν. εἰς Ἱπποκρ. Π. διαίτ.* ὁξ. 3, 4 [XV 641, 11-12 K. = CMG V/9/1, σ. 226, 4-5]: *ἢ ὁ λίαν στύφων, ὃν καὶ στρυφνὸν ὀνομάζουσιν οἱ Ἑλληνες*: *Ἐπόμν. εἰς Ἱπποκρ. Προορ. Α* 2, 51 [XVI 623, 8-10 K. = CMG V/9/2, σ. 67, 4-5]: *ἀλλὰ κἂν τὴν καλουμένην ὑπὸ τῶν πολλῶν ἀσβόλην, ἣν ἄσβολον οἱ Ἑλληνες ὀνομάζουσιν*, κ.ἄ. Πρβ. καὶ Steinschneider, «Miscellen», σ. 128.

70. Χάσμα στὸ χφ.

πλευρές του λάρυγγα⁷¹. Σὲ ὄλα τὰ παχύσαρκα⁷² εἶναι δυνατὸν νὰ βρεθοῦν πέτρες⁷³. Στὰ παιδιά συμβαίνουν αἰμορραγίες τῆς μύτης⁷⁴. Αὐτὲς ἐπεκτείνονται ἕως τὰ χεῖλη, δὲν φθάνουν ὅμως στὰ δόντια⁷⁵. Σ' αὐτὰ⁷⁶ συμβαίνουν ἀκόμη χοιράδες⁷⁷ καὶ ἔλκη. Ὅταν αὐτὰ⁷⁸ ἀναπτύχθουν καὶ μεγαλώσουν περισσότερο, καὶ αὐξηθοῦν οἱ τρίχες στὴ μύτη τους, τοὺς συμβαίνουν συνεχεῖς πυρετοὶ καὶ αἰμορραγίες τῆς μύτης⁷⁹. Τὰ περισσότερα νοσήματα, ποὺ συμβαίνουν στοὺς νεαροὺς καὶ στὰ παιδιά, θεραπεύονται ὕστερα ἀπὸ σαράντα ἡμέρες ἢ ὕστερα ἀπὸ ἐπτά μῆνες ἢ ὕστερα ἀπὸ ἐπτά ἔτη· σὲ μερικὰ ἀπὸ αὐτὰ⁸⁰ ἢ παραπάνω κατάστασις⁸¹ διαρκεῖ μέχρι τὴν αὐξηση τῶν τριχῶν τῶν γεννητικῶν

71. Πρβ. Ἴπποκρ., Π. ἀδέν. 7: τράχηλος τὰ μέρη αὐτοῦ ἑκάτερα ἔνθα καὶ ἔνθα ἀδένας ἔχει, καὶ παρίσθια καλεόνται αἱ ἀδένες αὗται, ἐνῶ γιὰ τὸ οἴδημα ποὺ δημιουργεῖται στὴν περιοχὴ ἐξ αἰτίας ἐρεθισμοῦ τῶν ἀδένων αὐτῶν βλ. λίγο παρακάτω, αὐτόθι: ἐπὶ δὲ ἀνῆ τὴν ἔλξιν εἰς τὰς ἀδένας ἡ ῥοὴ γίνεται, καὶ οὐδὲν λυπεῖ τὸ ῥεῦμα, ἔστ' ἂν ὀλίγον τε ἢ καὶ ξύμμετρον καὶ ἐγκρατέες ἔωσιν αἱ ἀδένες· ἦν γὰρ πολὺ ἐπιρροῆ δριμύ, ἦν μὲν ἢ δριμύ καὶ κολλῶδες, φλεγμαίνει καὶ ἀνοιδίσκεται καὶ ξυντείνει ὁ τράχηλος.

72. Παιδιά.

73. Πρβ. Ἴπποκρ., Ἀφορισμ. 3, 26 (γιὰ τὸ σχετικὸ κείμενο βλ. παραπάνω, ὑποσημ. 68).

74. Πρβ. Ἴπποκρ., Ἀφορισμ. 3, 27 (γιὰ τὸ σχετικὸ κείμενο βλ. παραπάνω, ὑποσημ. 65).

75. Δηλ. αἰμορραγοῦν τὰ χεῖλη ὄχι ὅμως καὶ τὰ δόντια (προφανῶς ἐννοεῖ τὰ οὖλα).

76. Δηλ. στὰ παιδιά.

77. χοιράδες] «Scrofulose» (γερμ. μετάφρ.): τὸ οὖσ. χοιρὰς ἀποδίδεται ἀπὸ τὸν Issa, *Die «galenische» Schrift «Über den plötzlichen Tod»*, σ. 9, μὲ αὐτὸν τὸν λατινικῆς ἐτυμολογίας ὄρο (Λατιν. scrofulae = χοιράδες). Γιὰ τὸν ὄρισμὸ τῆς χοιράδος βλ. [Γαλην.], Ὁρ. ἰατρ. 397 [XIX 443, 16 K.]: χοιρὰς ἐστὶ σὰρξ σκληρὰ καὶ δύσλυτος· Παῦλ. Αἰγιν., Ἐπιτ. ἰατρ. 6, 35 [CMG IX/2, σ. 73, 11-14]: ἡ χοιρὰς ἀδὴν ἐστὶν ἐσκιρωμένος κατὰ τε τράχηλον καὶ μασχάλας καὶ βουβῶνας ὡς μάλιστα συνισταμένη τοῦνομα λαβοῦσα ἢ ἀπὸ τῶν χοιράδων πετρῶν ἢ ἀπὸ τῶν συῶν, ὅτι πολυτόκον τὸ ζῶον, ἢ ὅτι τοιουτώδεις οἱ χοῖροι τραχήλους ἔχουσιν, κ.ά.

78. Τὰ παιδιά.

79. Βλ. Ἴπποκρ., Ἀφορισμ. 3, 27 (γιὰ τὸ σχετικὸ κείμενο βλ. παραπάνω, ὑποσημ. 65).

80. Τὰ παιδιά.

81. Δηλ. ἡ περιγραφόμενη νοσώδης κατάστασις.

ὀργάνων τους. Στις κοπέλλες αὐτὴ⁸² διαρκεῖ μέχρι τὴν ἐποχὴ, ἡ ὁποία στὰ Ἑλληνικὰ ὀνομάζεται «μυέλση»⁸³. Σ' αὐτὲς συμβαίνουν ἐπίσης ὑψηλοὶ πυρετοὶ καὶ ἐπιληψία⁸⁴. Στις νεαρότερες ἀπὸ αὐτὲς συμβαίνει διάρροια διαρκείας καὶ ἱλιγγος, ὅταν κάθονται⁸⁵. Οἱ μεγαλύτερες παρουσιάζουν δύσπνοια, βήχα, δυσκοιλιότητα, πόνους τῶν ἀρθρώσεων

82. Ἡ κατάσταση.

83. Βλ. Ἴπποκρ., Ἀφορισμ. 3, 28: τὰ δὲ πλείστα τοῖσι παιδίοισι πάθεα κρίνεται, τὰ μὲν ἐν τεσσαράκοντα ἡμέρησι, τὰ δὲ ἐν ἑπτὰ μηνί, τὰ δ' ἐν ἑπτὰ ἔτεσι, τὰ δὲ πρὸς τὴν ἡβην προσάγουσιν ὀκόσα δ' ἂν διαμείνη τοῖσι παιδίοισι, καὶ μὴ ἀπολυθῆ περὶ τὸ ἡβάσκειν. ἢ τοῖσι θήλεσι περὶ τὰς τῶν καταμηνίων ῥήξιας, χρονίζειν εἴωθεν. Ὁ Issa, *Die «galenische» Schrift «Über den plötzlichen Tod»*, σ. 9, ὑποσημ. 2, σχολιάζοντας τὸ οὖσ. «μυέλση», στὸ σημεῖο αὐτό, σημειώνει ὅτι πρόκειται γιὰ συχνὸ σφάλμα τοῦ γραφέα ἢ τοῦ μεταφραστῆ, παραπέμποντας στὴν προηγούμενη μνεῖα τοῦ ἴδιου οὖσ., στὴ σ. 7 (καὶ στὴν ὑποσημ. 1 τῆς ἴδιας σελίδας τοῦ βιβλίου του) κατὰ τὸν Issa στὸ πρωτότυπο πρέπει νὰ ὑπῆρχε κάτι ἀνάλογο μὲ τὸν ὄρο «Menarche», ἂν καὶ ὁ ἴδιος παραδέχεται ὅτι τέτοια λέξη δὲν μαρτυρεῖται στὴν ἑλληνικὴ ἰατρικὴ γραμματεία· γιὰ ποιὸν λόγο ὁμοῦς προτείνει τὴν ἐρμηνεία ἐνὸς ἀμάρτυρου οὖσ. μὲ ἓνα ἐπίσης ἀμάρτυρο καὶ ἐπινοημένο ἀπὸ τὸν ἴδιο (;) παραμένει ἀδιευκρίνιστο. Ἐπίσης ὁ Issa, ἂν καὶ ἐπισημαίνει τὴ μνεῖα τοῦ οὖσ. «μυέλση» καὶ σὲ προηγούμενο χωρίο τοῦ ἔργου ποὺ ἐξετάζεται ἐδῶ, δὲν παρατηρεῖ ὅτι στὸ χωρίο ἐκεῖνο τὸ ἐν λόγῳ οὖσ. καταγράφεται ὡς δηλωτικὸ τῆς «φθίσεως» (βλ. παράγρ. 1 τοῦ ἔργου, καὶ ὑποσημ. 44 τοῦ παρόντος ἀρθροῦ). Ἐκεῖνο λοιπὸν ποὺ φαίνεται ἀναμφισβήτητο εἶναι ὅτι στὸ χωρίο ποὺ ἐξετάζεται ἐδῶ, ἀντὶ γιὰ τὸ ἀκατανόητο «μυέλση», πρέπει νὰ θεωρήσουμε ὅτι στὸ ἑλληνικὸ πρωτότυπο ὑπῆρχε κάποιος ὄρος ἢ κάποια ἔκφραση ἀντίστοιχη μὲ τὴν περὶ τὰς τῶν καταμηνίων ῥήξιας (δηλ. δηλωτικὴ τῆς ἐνάρξεως τῆς ἐμμήνου ρύσεως), ὅπως προκύπτει καὶ ἀπὸ τὸ χωρίο τῶν Ἀφορισμῶν, ποὺ παρατίθεται στὴν ἀρχὴ τῆς ὑποσημ. αὐτῆς ἀμφιβάλλω ὁμοῦς ἂν τὸ Menarche τοῦ Issa (μηναρχία;), ἐφ' ὅσον μαρτυροῦνταν, θὰ ἦταν δυνατὸν νὰ δηλώνει τὴν ἀρχὴ τῶν ἐμμήνων. Τέλος σχετικὰ μὲ τὴ διαμόρφωση τοῦ χωρίου «Στις κοπέλλες αὐτὴ διαρκεῖ ... «μυέλση»», καὶ κυρίως γιὰ τὸ τμήμα του «ἢ ὁποία στὰ Ἑλληνικὰ ὀνομάζεται «μυέλση»», βλ. ὅσα ἐπισημαίνονται παραπάνω, ὑποσημ. 69 (σχετικὰ μὲ τὴ μνεῖα σὲ μερικὲς περιπτώσεις, στὸ ἐδῶ ἐξεταζόμενο ἔργο, καὶ τῆς «ἑλληνικῆς» ὀνομασίας κάποιου ὀργάνου ἢ νοσήματος).

84. Πρβ. Ἴπποκρ., Ἀφορισμ. 3, 29: τοῖσι δὲ νεηνίσκοισιν, αἵματος πτύσεις, φθίσεις, πυρετοὶ ὀξέες, ἐπιληψία, καὶ τᾶλλα νοσήματα, μάλιστα δὲ τὰ προειρημένα.

85. Πρβ. Ἴπποκρ., Ἀφορισμ. 3, 30: τοῖσι δὲ ὑπὲρ τὴν ἡλικίαν ταύτην, ἄσθματα, πλευρίτιδες, περιπλευμονία, λήθαργοι, φρενίτιδες, καῦσοι, διάρροιαι χρόνιοι, χολέροι, δυσεντερία, λειεντερία, αἰμορροΐδες.

καὶ τῶν νεφρῶν, ἰλίγγους, ψυχικὴ σύγχυση, ἀφωνία, ὠχρὴ δψη, ἐπιθυμία γιὰ κνησμό, ἀϋπνία, διάρροια, ἐκροὴ λύμης ἀπὸ τὰ μάτια⁸⁶ καὶ ἀπὸ τὴ μύτη⁸⁷, ἀμαύρωση τῆς ὁράσεως⁸⁸, ὑδρωπικία καὶ δυσηκοΐα, πλευρίτιδα ποὺ ὀφείλεται σὲ κίτρινη χολὴ ἢ αἷμα, πόνους τῶν πνευμόνων ἐξ αἰτίας χολῆς καὶ σαπροῦ φλέγματος, καὶ ἐπιλησμοσύνη⁸⁹ ποὺ προκαλεῖται ἀπὸ φλέγμα καὶ ἀπὸ αἱματώδη διάρροια⁹⁰.

6 Σὲ ὅποιον ἔχει πυρετὸ καὶ ἐμφανίζονται αἰφνίδιοι παλμοὶ τῆς καρδιάς, ρέγγει καὶ χωρὶς ἀναγνωρίσιμη αἰτία ἔχει δυσκοιλιότητα, τοῦ συμβαίνει ἐκκρίση ψυχροῦ ἰδρώτα⁹¹ μὲ ὑψηλὸ πυρετό, αὐτὸ προοιωνίζει τὸν θάνατό του. Κάθε ὑψηλὸς πυρετός, ποὺ ἀνὰ τρεῖς ἡμέρες ἐμφανίζεται ὑψηλότερος, πρέπει νὰ προκαλεῖ φόβο καὶ σημαίνει κίν-

86. Τσίμπλες.

87. Μύξα.

88. ἀμαύρωση τῆς ὁράσεως] «Dunkelheit des Sehens» (γερμ. μετάφρ.) βλ. Issa, *Die «galenische» Schrift «Über den plötzlichen Tod»*, σ. 10, ὑπόσημ. 1: «Zweifelloso wörtliche Übersetzung des griech. “Skotoma”». Γιὰ τὸν ὀρισμὸ τοῦ σκοτώματος (ἀκριβέστερα τῶν ὄσων πάσχουν ἀπὸ τὴ νόσο αὐτῆ, δηλ. τῶν σκοτωματικῶν), βλ. ἐνδεικτικὰ [Γαλην], Ὁρ. ἰατρ. 251 [XIX 417, 10-16 K.]: σκοτωματικοὶ καλοῦνται οἷς παρακολουθοῦσι σκοτώσεις καὶ δοκοῦσι περιφέρεσθαι αὐτοῖς τὴν κεφαλὴν μετὰ τοῦ καὶ μαρμαρυγὰς αὐτοῖς παρέπεσθαι ἢ σκοτόδινός ἐστιν ἐπειδὴν ἅμα περιδινεῖσθαι δοκεῖ τὰ βλεπόμενα ἢ τε διὰ τῆς ὄψεως αἰσθησις ἐξαίφνης ἀπολεῖται δοκούντων αὐτῶν σκότος περιχεύσθαι. γίνεταί δὲ τοῦτο τοῦ στόματος τῆς κοιλίας ὑπὸ μοχθηρῶν χυμῶν δακνουμένου.

89. ἐπιλησμοσύνη] «Vergesslichkeit» (γερμ. μετάφρ.) βλ. Issa, *Die «galenische» Schrift «Über den plötzlichen Tod»*, σ. 10, ὑπόσημ. 2: «Im griech. Original stand wohl “lethargos”». Γιὰ τὸν ὀρισμὸ τοῦ ληθάργου βλ. ἐνδεικτικὰ [Γαλην.], Ὁρ. ἰατρ. 235 [XIX 413, 5-9 K.]: λήθαργός ἐστι καταφορὰ δυσδιέγεργτος μετ’ ἀχροΐας καὶ οἰδήματος φουσώδους σὺν ἀτονίᾳ τῶν στερεῶν αὐτῶν καὶ τοῦ σφυγμικοῦ πνεύματος γινομένη, τοῦπίπαν ἐπὶ βληχροῦ καὶ κακοήθους πυρετοῦ. γίνονται δὲ οἱ λήθαργοι οἱ μὲν παθούσης τῆς ἀρχῆς, οἱ δὲ ἐπὶ ἀποστάσει.

90. Πρβ. Ἰπποκρ., Ἀφορισμ. 3, 31: τοῖσι δὲ πρεσβύτησι, δύσπνοιαι, κατάρροιαι βηχῶδες, στραγγουρία, δυσουρία, ἄρθρων πόνοι, νεφρίτιδες, ἰλίγγοι, ἀποπληξίαι, καχεξίαι, ξυσμοὶ τοῦ σώματος ὄλου, ἀγρυπνίαι, κοιλίης καὶ ὀφθαλμῶν καὶ ῥινῶν ὑγρότητες, ἀμβλυοπίαι, γλαυκώσιες, βαρυηκοΐα.

91. Γιὰ τὸν ψυχρὸ ἰδρώτα ὡς σύμπτωμα ποὺ δηλώνει θάνατο βλ. καὶ παρακάτω, ὑπόσημ. 111.

δυνο. Όταν από οποιαδήποτε αιτία μειωθεί⁹², δὲν πρέπει νὰ φοβᾶται κανείς. Όταν ἀπὸ ἄγνωστη αιτία ἀναζωπυρωθεῖ καὶ πάλι, αὐτὸ σημαίνει κίνδυνο. Όταν κάποιος ἔχει ὑψηλὸ πυρετὸ, καὶ τὰ μάτια, ἡ μύτη, τὰ χεῖλη ἢ τὰ φρύδια του διαστρέφονται, παύει νὰ ἀκούει ἢ νὰ βλέπει, αὐτὸ σημαίνει τὸν σύντομο θάνατό του.

7 Όταν σὲ κάποιον συμβαίνουν σπασμοὶ μὲ ὑψηλὸ πυρετὸ καὶ ψυχικὴ σύγχυση, αὐτὸ ἀποτελεῖ ἀπόδειξη γιὰ τὸν θάνατό του. Όταν κάποιος, μετὰ ἀπὸ λήψη καθαρτικοῦ φαρμάκου, ἐμφανίζει σπασμοὺς στὰ χέρια ἢ στὴν πλάτη, αὐτὸ ἀποδεικνύει τὸν θάνατό του. Ἐπίσης σὲ ὅποιον συμβαίνουν σπασμοὶ ἀπὸ κάποια ἀρρώστια ποὺ τὸν ἔχει προσβάλει, αὐτὸς θὰ πεθάνει⁹³. Όταν κάποιος, ποὺ εἶναι μεθυσμένος, χάσει τὴ φωνή του, αὐτὸς θὰ πεθάνει⁹⁴, κυρίως ὅταν ξυπνᾷ ἀπὸ ὕπνο καὶ δὲν ἀναπηδᾷ τρομαγμένος. Ὅποιος ἔχει ἔντονους σπασμοὺς καὶ ἐξ αιτίας αὐτῶν ξυλιάζει⁹⁵, αὐτὸς θὰ γλυτώσει. Σ' ἐκείνους ποὺ πάσχουν ἀπὸ πλευρίτιδα καὶ ἐξεμοῦν αἷμα καὶ δὲν γίνονται καλὰ σὲ διάστημα δέκα τεσσάρων ἡμερῶν, συγκεντρώνεται πύον [ἀπόστημα] στοὺς πνεύμονές τους καὶ πεθαίνουν φθισικοί⁹⁶. Ἐκεῖνοι ποὺ ἔχουν οἴδημα⁹⁷ πάνω

92. Ὁ πυρετός.

93. Πρβ. Ἱπποκρ., Ἀφορισμ. 5, 2: ἐπὶ τρώματι, σπασμὸς ἐπιγενόμενος, θανάσιμον ἀκόμη ὄ.π. 5, 1 καὶ ὄ.π. 5, 3-4 (σχετικὰ μὲ τὸν σπασμὸν ὡς θανατηφόρο ἢ κακὸ σύμπτωμα).

94. Βλ. Ἱπποκρ., Ἀφορισμ. 5, 5: ἢν μεθύων ἐξαίφνης ἄφωνός τις γένηται, σπασθεὶς ἀποθνήσκει.

95. Δηλ. παρουσιάζει ἀκαμψία.

96. Βλ. Ἱπποκρ., Ἀφορισμ. 5, 8: ὀκόσοι πλευριτικοὶ γενόμενοι οὐκ ἀνακαθαίρονται ἐν τεσσαρεσκαίδεκα ἡμέρησι, τούτοισιν ἐς ἐμπύημα μεθίσταται.

97. οἴδημα] ὅσον ἀφορᾷ τὸ «Geschwulst» (: «οἴδημα», «πρήξιμο», «ὄγκος»), ποὺ ὑπάρχει στὸ σημεῖο αὐτὸ στὴ γερμ. μετάφρ. (βλ. Issa, *Die «galenische» Schrift «Über den plötzlichen Tod»*, σ. 11), σημειώνω ὅτι προτιμῶ τὴν ἀπόδοσή του ὡς «οἴδημα», ἐπειδὴ τὸ οὐσ. αὐτὸ εἶναι ὁ ἰατρικὸς ὄρος ποὺ κατ' ἐξοχὴν ἐντοπίζεται σὲ παρόμοιες περιγραφές στὰ ἱπποκρατικὰ ἔργα, καὶ μάλιστα μὲ πολὺ εὐρὺ νοηματικὸ περιεχομένο, ὅπως παρατήρησε καὶ ὁ Γαληνός, Ὑπόμν. εἰς Ἱπποκρ. Προγν. 1, 29 [XVIII/B', σ. 91, 10-12 K. = CMG V/9/2, σ. 247, 8-10]: οἴδημα μὲν εἶωθε καλεῖν [sc. Ἱπποκράτης] τὸν παρὰ φύσιν ὄγκον ἅπαντα, τῶν νεωτέρων ἰατρῶν ἓνα μόνον οὕτως ὀνομαζόντων ὄγκον, ὃς <ἄν> ἐν τῷ πιέζειν ἀνώδυνός τε καὶ μαλακός ἢ. Ἐξ ἄλλου στίς περισσότερες ἀπὸ τίς περιπτώσεις, στίς ὁποῖες χρησιμοποιεῖται (στὴ γερμ. μετάφρ.) τὸ οὐσ. «Geschwulst», δὲν εἶναι σαφές ἂν δηλώνεται ἀπλῶς ἓνα οἴδημα ἢ ἓνας ὄγκος (μὲ τὴ σημασία ποὺ σήμερὰ ἔχουν οἱ ὄροι αὐτοί). Όταν ὅμως σὲ κάποια παράγραφο τοῦ ἐδῶ ἐξεταζόμενου ἔργου

ἀπὸ τὸν διαχωριστικὸ μῦ, ὁ ὁποῖος ὀνομάζεται διάφραγμα⁹⁸, καὶ ποὺ ξαφνικὰ καὶ χωρὶς ἀναγνωρίσιμη αἰτία φθίνουν καὶ λυώνουν στοὺς πνεύμονες, αὐτοὶ πεθαίνουν πρὶν ἢ μετὰ τὴν ἑβδομὴ ἡμέρα⁹⁹. Ὅταν κάποιος ἔχει ρόγχο καὶ ἔπειτα τοῦ συμβεῖ δυνατὸς πταρμός, ὁ ρόγχος ἐξαφανίζεται¹⁰⁰.

8 Ὅταν κάποιος ἔχει πλευρίτιδα, πόνους τῶν πνευμόνων καὶ διάρροια, αὐτὸ εἶναι κακὸ, ἐπειδὴ προμηνύει τὸν θάνατο τῶν φυσικῶν δυνάμεων¹⁰¹.

9 Ὅταν κάποιος ἔχει ρήξη στὴν οὐροδόχο κύστη ἢ στὸν ἐγκέφαλο ἢ θρόμβο αἵματος¹⁰² στὴν καρδιά του, στὰ νεφρά, στὸ λεπτὸ ἔντερο,

εἶναι σαφὲς ὅτι γίνεται λόγος γιὰ ὄγκο, ὅπως αὐτὸς ὀρίζεται σήμερα, τότε τὸ «Geschwulst» μεταφράζεται μὲ τὸ οὖσ. αὐτό.

98. πάνω ἀπὸ τὸν διαχωριστικὸ μῦ, ὁ ὁποῖος ὀνομάζεται διάφραγμα] oberhalb des Zwerchfells, das man Diafragma nennt (γερμ. μετάφρ.) Ἀποδίδω τὸ Zwerchfell ὡς «διαχωριστικὸ μῦ», ἂν καὶ στὴ γερμ. ἰατρικὴ ὀρολογία δηλώνει τὸ «διάφραγμα», ἐπειδὴ ἀμέσως στὴ συνέχεια ὑπάρχει στὸ κείμενο ὡς ἐπεξήγησή του ὁ ἑλληνικὸς ὄρος «διάφραγμα». Γιὰ τὸν ὀρισμὸ τοῦ διαφράγματος βλ. Γαλην., Π. χρ. μορ. 5, 15 [III 398, 15-399, 1 K. = I 291, 25-292, 3 Helmfr.]: ἔστι τις μῦς μέγας στρογγύλος, ὃν ὀνομάζουσι μὲν ἐν δίκη διάφραγμα, διαφράττοντά γε τῶν τῆς τροφῆς ἀγγείων τὰ τοῦ πνεύματος ὄργανα· τῶν μὲν γὰρ ὑπέρκειται πάντων, τοῖς δ' ὑποβέβληται [Γαλην.], Ὅρ. ἰατρ. 50 [XIX 360, 10-12 K.]: διάφραγμά ἐστι νευρώδες, διεῖργον καὶ χωρίζον τὰ τε ἐν τῷ θώρακι καὶ τὰ ὑπὸ τὸν θώρακα σπλάγχνα. ὃν τινα καὶ ὑπεζωκότα καλοῦμεν ἀκόμη βλ. Ὁρειβ., Ἰατρ. συν. 24, 24 [CMG VI/2/1, σ. 36, 10-24]: περὶ διαφράγματος, καὶ Ἰατρ. συν. (lib. inc.) 61, 17 [CMG VI/2/2, σσ. 163, 40-164, 1] Μελέτ., Π. ἀνθρ. κατασκ. 12 [σσ. 87, 28-88, 1 Cramer], κ.ἄ. Βλ. καὶ παρακάτω, παράγρ. 54 (καὶ ὑπόσημ. 185).

99. Γιὰ τὸ κείμενο «Σ' ἐκείνους ποὺ πάσχουν ἀπὸ πλευρίτιδα ... μετὰ τὴν ἑβδομὴ ἡμέρα», ὁ Issa, *Die «galenische» Schrift «Über den plötzlichen Tod»*, σ. 11 (sim.), παραπέμπει στὸ Προγν. 15.

100. Γιὰ τὸ κείμενο «Ὅταν κάποιος ἔχει ρόγχο ...» (κ.ἔ.), ὁ Issa, *Die «galenische» Schrift «Über den plötzlichen Tod»*, σ. 11 (sim.), παραπέμπει στὸ Προγν. 14.

101. Βλ. Ἴπποκρ., Ἀφορισμ. 5, 14: ὑπὸ φθίσιος ἐχομένῳ διάρροια ἐπιγενομένη, θανατῶδες. Γιὰ τὶς φυσικὰς δυνάμεις καὶ τὰ ὄργανα τοῦ σώματος στὰ ὁποῖα ἀντιστοιχεῖ ἢ καθε μίᾳ ἀπὸ αὐτὰς βλ. τὸ τρίβιβλο γαληνικὸ σύγγραμμα *Περὶ φυσικῶν δυνάμεων* [II 1-214 K. = G. Helmreich, *Claudii Galeni Pergamensis scripta minora*, τ. III [BT], Lipsiae 1893 (ἀνατύπ.: Stutgardiae 1967), σσ. 101-257].

102. θρόμβο αἵματος] «Blutgerinnsel» (γερμ. μετάφρ.) βλ. Issa, *Die «galenische» Schrift «Über den plötzlichen Tod»*, σ. 11, ὑπόσημ. 1: «wörtlich "schwarzes Blut"».

στην κοιλιά ἢ στὸ ἥπαρ του, αὐτὸς θὰ πεθάνει¹⁰³.

10 Ὅταν ἐμφανίζονται οἰδήματα με ἐρύθημα τοῦ δέρματος ἀπὸ μέσα πρὸς τὰ ἔξω, αὐτὸ εἶναι καλὸ σύμπτωμα· ὅταν ὅμως αὐτὰ ἐξαφανίζονται ἀπὸ ἔξω πρὸς τὰ μέσα, αὐτὸ εἶναι ἄσχημο καὶ κακόηθες¹⁰⁴.

11 Ὅποιος ἔχει πόνους τοῦ σπληνὸς καὶ ἐπίσης συνεχεῖς πόνους στὴν κοιλιά, τοῦ προκαλεῖται ἔντονη δίψα γιὰ νερό.

12 Ὅποιος ἔχει ἰσχυρία καὶ ἐπίσης ἔντονες ἐνοχλήσεις στὴν κοιλιά με αἰμορραγία, αὐτὸς θὰ πεθάνει κατὰ τὴν ἑβδομὴ ἡμέρα.

13 Ὅποιος ἔχει πυρετό, ἐνῶ προηγουμένως δὲν εἶχε, καὶ οὐρεῖ πάρα πολὺ, αὐτὸς θὰ γίνῃ ὑγιής.

14 Ὅποιος ἔχει πνευματικὴ σύγχυση, οὕτως ὥστε ἐναλλάξ νὰ κλαίει καὶ νὰ γελάει, αὐτὸ ἀποτελεῖ ἄσχημο σύμπτωμα ποὺ ἀποδεικνύει κάτι κακό.

15 Ἡ ἔντονη ἀναπνοὴ σὲ βαριὰ νοσήματα ἀποτελεῖ κακὸ σύμπτωμα¹⁰⁵.

16 Ὅταν ἐμφανίζονται σπασμοὶ με πλευρίτιδα, πόνους τῶν πνευμόνων καὶ οἰδήματα, αὐτὸ προμηνύει τὸν θάνατο.

17 Ὅποιος ἔχει οἰδήματα με πολὺ μαλακὰ ἔλκη καὶ ἐπίσης τοῦ συμβαίνει ψυχικὴ σύγχυση, αὐτὸς θὰ πεθάνει.

18 Ὅταν κάποιος κάνει αἰμόπτυση καὶ ὅταν αὐτὴ διαρκεῖ πολὺ, τὸ αἷμα του μεταβάλλεται καὶ γίνεταί πυῶδες. Ὅταν ἡ πτύση σταματήσει ξαφνικά, αὐτὸς θὰ πεθάνει.

103. Κατὰ τὸν Issa, *Die «galenische» Schrift «Über den plötzlichen Tod»*, σ. 11, ὑπόσημ. 2, ἡ καταγραφὴ αὐτὴ τῆς ρήξεως τῆς οὐροδόχου κύστεως ἢ τῆς ὑπάρξεως θρόμβου στὰ κατονομαζόμενα ὄργανα, δὲν ἀποτελεῖ ἀπόδειξη παθολογο-ἀνατομικῶν γνώσεων πρόκειται γιὰ μιὰ ἐντελῶς θεωρητικὴ ἄποψη τοῦ συγγραφέα τοῦ ἔργου, ἀφοῦ κατὰ τὴ «συζητούμενη ἐποχὴ» ἀνατομὲς δὲν ἐκτελοῦνταν· τί ἀκριβῶς ἐννοεῖ με τὴν ἔκφραση «συζητούμενη ἐποχὴ» ὁ Issa δὲν εἶναι σαφές πάντως εἴτε ἐννοεῖ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἱπποκράτη, ἀπὸ τὸν ὁποῖον ἐξαρτᾶται τὸ ἔργο, εἴτε τὴν ἐποχὴ τοῦ Γαληνοῦ, στὸν ὁποῖο προσγράφεται, εἴτε τὴν ἐποχὴ ποὺ πραγματικὰ συντέθηκε, ἰσχύει τὸ ἴδιο, δηλ. ἡ ἀπαγόρευση τῆς ἀνατομῆς ἀνθρώπινου σώματος.

104. Ἐννοεῖται ὅτι, ἂν τὸ ἀπόστημα ἐξελισσεται ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια (δέρμα) πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ σώματος, αὐτὸ δηλώνει ὅτι προσβάλλεται ἡ σὰρκα με ἄσχημη ἐξέλιξη γιὰ τὸν ἄρρωστο.

105. Πρβ. Ἱπποκρ., Ἄφορισμ. 6, 54: ἐν τοῖσιν ὀξέσι πάθεσι τοῖσι μετὰ πυρετοῦ αἰ κλαυθμώδεις ἀναπνοαὶ κακόν.

19 Όταν κάποιος έχει πόνο στην κοιλιά, κάνει έμετο, έχει ρόγχο και σπασμούς, και άκολούθως του συμβεί ψυχική σύγχυση, αυτό σημαίνει τον θάνατό του.

20 Όταν κάποιος παρουσιάζει ρόγχο και έχει οιδήματα στο ήπαρ, αυτό αποτελεί κακό σύμπτωμα.

21 Όποιος έχει άυπνία και έπειτα του παρουσιασθεί βήχας, αυτός θα πεθάνει¹⁰⁶.

22. Όποιος έχει συλλογή ύδατος [ύδρωπικία], και έπειτα του έμφανισθεί βήχας, αυτός θα πεθάνει¹⁰⁷.

23 Όποιος χωρίς αναγνωρίσιμη αίτια έχει πόνους στο άκρορρίνιο¹⁰⁸, οί όποιοι όμοιάζουν με άστραπή¹⁰⁹, αυτός θα πεθάνει κατά την τρίτη ήμέρα¹¹⁰.

24 Έκείνος του όποιου τδ πρόσωπο, τδ σώμα ή ό άριστερός βραχίονας είναι πρησμένος, χωρίς όμως να πονά, και ό όποιος έντελώς στην άρχή του συμπτώματος αυτού έχει κνησμό στη μύτη, αυτός θα πεθάνει κατά τη δεύτερη ή την τρίτη ήμέρα.

25 Όταν στα γόνατα κάποιου έμφανισθούν περιοχές, οί όποιες έχουν έμφάνιση όπως τὰ στρογγυλά σταφύλια, μαύρες με κόκκινο πε-

106. Πρβ. Ίπποκρ., Άφορισμ. 7, 18: *έπ' άγρυπνήη σπασμδς ή παραφροσύνη κακόν.*

107. Πρβ. Ίπποκρ., Προγν. 8: *όκόσοισι δέ άπό του ήπατος γίνονται [sc. ύδρωπες], βήξαι τε θυμδς αυτοίς έγγίνεται και άποπτύουσιν ουδέν άξιον λόγου.* Βλ. και Γαλην., Ύπόμν. εις Ίπποκρ. Προγν. 2, 3 [XVIII/B', σσ. 116, 10-117, 18 K. = CMG V/9/2, σσ. 262, 19-263, 14], όπου έπισημαίνεται ή αίτια της στενοχωρίας των ύδρωπικών, με συνέπεια να τους προκαλείται διάθεση για βήξιμο: *ώστόσο ό βήχας άποτελεί μιá άνεπιτυχή αντίδραση να αποβάλουν άπό τδ σώμα τους τδ λυπούν και να άπαλλαγούν άπό τη δυσφορία, άφού πλέον δέν συνεργεί ή φυσική κατάστασή τους (την εκ της φυσικής δυνάμεως ύπηρεσίαν ούκ έχοντες).*

108. άκρορρίνιο] «Nasenspitze» (γερμ. μετάφρ.): βλ. Issa, *Die «galenische» Schrift «Über den plötzlichen Tod»*, σ. 12. Για τδν όρισμό του άκρορρίνιου βλ. Θεόφ. πρωτοσπ., Π. άνθρ. κατασκ. 4, 13: *τδ δέ της ρινδς πλήρωμα παρὰ μὲν τοίς Ιατροίς όνομάζεται άκρορρίνιον, παρὰ δέ τοίς ποιηταίς σφαιρίον* βλ. και Ρουφ., Π. όνομ. άνθρ. μορ. 38: *τδ δέ άκρον της ρινδς σφαιρίον.*

109. Προφανώς έννοεί διαπεραστικούς πόνους.

110. Ο Ullmann, *Die Medizin im Islam*, σ. 58, παραθέτει δειγματοληπτικά μετάφραση των παραγρ. 18-23.

ρίγραμμα, αὐτὸς θὰ πεθάνει γρήγορα. Ἄν ἐμφανισθεῖ κρύος ἰδρώτας, ὁ θάνατος ἀργοπορεῖ μέχρι τὴν πεντηκοστὴ ἡμέρα¹¹¹.

26 Ὄταν σὲ κάποιον στὴ σφαγίτιδα φλέβα τοῦ λαιμοῦ¹¹² ἐμφανισθεῖ ἐξάνθημα, παρόμοιο μὲ κόκκους κηκίδος¹¹³ μὲ πολλοὺς λευκοὺς πυρῆνες, τοῦ ἔρχεται ὄρεξη γιὰ καυτερὰ πράγματα¹¹⁴ καὶ πεθαίνει κατὰ τὴν εἰκοστὴ ἡμέρα. Ὄταν στὴ γλώσσα κάποιου ἐμφανισθοῦν μαῦρα ἐξάνθημα, παρόμοια μὲ κόκκους κηκίδος, αὐτὸς δὲν θὰ ζήσει πέραν τῆς δευτέρας ἡμέρας, ἀλλὰ θὰ πεθάνει τὴν ἴδια ἡμέρα ἢ ἀμέσως. Μόλις παρατηρήσει αὐτά¹¹⁵, ἀκολούθως τοῦ ἔρχεται ὄρεξη γιὰ καυτερὰ πράγματα.

27 Ὄταν σὲ κάποιον, ποὺ ἔχει ἕναν ὅποιονδήποτε πυρετό, ἐμφανισθεῖ στὰ δάκτυλα καὶ τῶν δύο χεριῶν του ἕνα μαῦρο οἶδημα, παρόμοιο μὲ κόκκους βίκου, καὶ ἐξ αἰτίας αὐτοῦ τοῦ προκληθοῦν πόνοι, αὐτὸς θὰ πεθάνει κατὰ τὴν τέταρτη ἡμέρα. Στὴν ἀρχὴ τοῦ νοσήματος αὐτοῦ ὁ ἄρρωστος γίνεται ἀπαθὴς καὶ ἔχει ἔντονη ὑπνηλία.

28 Ὄταν κάποιος, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς νόσου του, περιέλθει σὲ πνευματικὴ σύγχυση, καὶ στὸν ἀριστερὸ ἀντίχειρά του ἐμφανισθεῖ κάτι σὰν κίτρινο ἄγριο σπανάκι¹¹⁶, καὶ ἂν ταυτόχρονα αἰμορραγήσει

111. Γενικὰ ὅμως ὁ ψυχρὸς ἰδρώτας ἀποτελεῖ ἔνδειξη ἐπικείμενου θανάτου βλ. Ἰπποκρ., Ἀφορισμ. 4, 37: οἱ ψυχροὶ ἰδρώτες, σὺν μὲν ὄξει πυρετῶ γινόμενοι, θάνατον ὁ.π. 4, 42 = 7, 62· Κωακ. προγν. 562: ἰδρῶς δὲ ψυχρὸς, ἐν ὄξει μὲν πυρετῶ θανάσιμος, ἐν πρηυτέρῳ δὲ χρόνον σημαίνει, κ.ἄ.

112. Προφανῶς ἐννοεῖται ἡ ἐπιπολῆς σφαγίτιδα φλέβα (*vena iugularis externa*), γιὰ τὴν ὁποία βλ. Γαλην., Π. φλεβ. καὶ ἀρτ. ἀνατ. 6 [II 798, 6 κ.έ.Κ.].

113. Κηκίς ὀνομάζεται ὁ στερεοποιημένος χυμὸς ποὺ ρέει ἀπὸ τὸν κορμὸ τῆς δρυός, ὅταν αὐτὸς χαράσσεται ἀπὸ ἔντομα· βλ. Διοσκουρ., Π. ὕλ. ἰατρ. 1, 107 [I 100, 9-101, 4 Wellmann] (*κηκίς καρπὸς ἐστὶ δρυός*).

114. πράγματα] «Sachen» (γερμ. μετάφρ.)· βλ. Issa, *Die «galenische» Schrift «Über den plötzlichen Tod»*, σ. 13· προφανῶς ἐννοοῦνται καυτερὰ ἐδέσματα. Βλ. καὶ παρακάτω, ὑποσημ. 120.

115. Δηλ. τὰ συμπτώματα. Ὁ Issa, *Die «galenische» Schrift «Über den plötzlichen Tod»*, σ. 13, ὑποσημ. 1, σημειώνει ὅτι ἡ κατὰ λέξη μετάφραση ἀπὸ τὰ Ἀραβικὰ στὰ Γερμανικὰ εἶναι: «Μόλις τοῦ ἐμφανισθοῦν αὐτά», δηλ. τὰ συμπτώματα ποὺ περιγράφηκαν ἀμέσως παραπάνω («wörtlich “wenn sie ihm erscheinen”»)· εἶναι μᾶλλον δύσκολο νὰ κατανοήσει κάποιος γιατί ὁ Issa δὲν υἱοθετεῖ αὐτὴ τὴν ἀπολύτως ἱκανοποιητικὴ ἀπόδοση, ἀλλὰ τὴν ἀντικαθιστᾷ μὲ ἄλλη ποὺ ὄχι μόνον ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὸ πρωτότυπο ἀλλὰ ἐπίσης δὲν εἶναι σαφέστερή της.

116. ἄγριο σπανάκι] «Gartenmelde» (γερμ. μετάφρ.)· Issa, *Die «galenische» Schrift «Über den plötzlichen Tod»*, σ. 13. Πρόκειται γιὰ φυτὸ τοῦ γένους *Atri-*

ἀπὸ ἐπάνω¹¹⁷ ἢ ἀπὸ κάτω¹¹⁸, αὐτὸς θὰ πεθάνει κατὰ τὴν ἕκτη ἡμέρα.

29 Ὅποιος ἔχει πόνους στὴν ἄνω κοιλία¹¹⁹, καὶ στὸ δεξιὸ σκέλος του ἐμφανισθεῖ ἓνα σκληρὸ οἶδημα, παρόμοιο μὲ ὑδατώδη κύστη, αὐτὸς θὰ πεθάνει κατὰ τὴν εἰκοστὴ ἑνατὴ ἡμέρα. Ὅποιος πάσχει ἀπὸ τὴ νόσο αὐτή, ἔχει ὄρεξη γιὰ καυτερὰ πράγματα¹²⁰.

30 Ὅταν σὲ κάποιον μὲ πόνους τῶν πνευμόνων παρουσιασθοῦν στὰ ἄκρα τῶν μεγάλων δακτύλων κάτι πρασινωπὰ σημάδια καὶ στὸ μέτωπο κόκκινες πυώδεις φλύκταινες, ἀπὸ τίς ὁποῖες ἐκρέει κάτι παρόμοιο μὲ αἷμα, καὶ αὐτὸς κατὰ τὴν ἀρχὴ τῆς νόσου αὐτῆς ἔχει δυνατοὺς παρμούς, θὰ πεθάνει κατὰ τὴν τέταρτη ἡμέρα.

31 Ὅταν κάποιος πάσχει ἀπὸ ἓνα ἡπατικὸ νόσημα καὶ τοῦ παρουσιασθεῖ ἔντονη ἐπιθυμία γιὰ κνησμὸ στὸν αὐχένα καὶ στὰ μεγάλα δάκτυλα τῶν ποδιῶν καὶ ταυτόχρονα τοῦ δημιουργηθοῦν στὴν πλάτη

plex (τριάντα εἶδη), ποὺ στὸν Διοσκουρίδη, Π. ὕλ. Ιατρ. 2, 119 [I 192, 14-18 Wellmann], καταγράφεται ὡς ἀνδράφαξος (RV οἱ δὲ χρυσολάχανον) [σημερ. ὄνομ. «ἄγριο σπανάκι», «χρυσολάχανο»]· βλ. καὶ G. Dragendorff, *Die Heilpflanzen der verschiedenen Völker und Zeiten. Ihre Anwendung, wesentlichen Bestandteile und Geschichte*, München 1967, σ. 197, λ. «Atriplex», καὶ W. Erhardt – E. Götz – N. Bödeker – S. Seybold, *Der grosse Zander. Enzyklopädie der Pflanzennamen*, τ. 1, Stuttgart 2008, σσ. 411-412, λ. «Atriplex L.», καὶ τ. 2, Stuttgart 2008, σ. 1231, λ. «Atraphaxis L.» καὶ «Atriplex L.»

117. Δηλ. κάνοντας αἰμόπτυση (αἷματος ἀναγωγήν).

118. Δηλ. ἔχοντας αἷμα στὰ περιττώματά του.

119. ἄνω κοιλία] «Oberbauch» (γερμ. μετάφρ.)· βλ. Issa, *Die «galenische» Schrift «Über den plötzlichen Tod»*, σ. 13. Μὲ τὴν ἔκφραση ἄνω κοιλία οἱ ἀρχαῖοι γιατροὶ δήλωναν τὴν περιοχὴ πάνω ἀπὸ τὸ διάφραγμα, τὴ θωρακικὴ κοιλότητα ἢ τὸ στομάχι· βλ. [Γαλην.], Ὑπόμν. εἰς Ἴπποκρ. Π. χιμ. 2, 37 [XVI 340, 7-11 K.]: ἐνίστε μὲν οἱ παλαιοὶ τὸν θώρακα {τήν} (delevi) ἄνω κοιλίαν ὀνομάζοντες. τὸ μετὰ τὸ διάφραγμα πᾶν τῆς τροφῆς ἀγγεῖον κάτω κοιλίαν προσαγορεύουσιν, ἐνίστε δὲ ἄνω κοιλίαν ὀνομάζοντες, εἰς ἣν καταπίνομεν τὰ σιτία, ποτὲ μὲν τὰ μετ' αὐτὴν ἅπαντα Γαλην., Ὑπόμν. εἰς Ἴπποκρ. Ἀφορισμ. 2, 38 [XVIII/A', σ. 141, 4-5 K.]: ἄνω κοιλίαν νῦν ὀνομάζει [sc. ὁ Ἴπποκράτης] τὴν ὑπὸ τοῦ θώρακος περιγραφομένην, ἣν ὁ πνεύμων κατέειλε Ρουφ., Π. ὄνομ. ἀνθρ, μορ. 169. ὑπὸ δὲ τῷ διαφράγματι γαστήρ· τὸ δὲ αὐτὸ καὶ ἄνω κοιλία.

120. πράγματα] «Sachen»· βλ. Issa, *Die «galenische» Schrift «Über den plötzlichen Tod»*, σ. 13· προφανῶς ἐδέσματα· βλ. καὶ παραπάνω, ὑπόσημ. 114. Βλ. καὶ Steinschneider, «Miscellen», σ. 129 (ὄπου ἢ λατιν. μετάφρ. τῆς παραγράφου αὐτῆς, ἀπὸ παράθεμα στὸ ἔργο τοῦ Ραζή, καὶ σχετικὸ σχόλιο).

φλύκταινες ὅμοιες μὲ ἄγριο σπανάκι, αὐτὸς θὰ πεθάνει κατὰ τὴν πέμπτη ἡμέρα, πρὶν τὴν ἀνατολὴ τοῦ ἡλίου. Ὅποιος πάσχει ἀπὸ τὴν ἀρρώστια αὐτῆ, ἔχει ἐπίσης δυσουρία καὶ στραγγουρία.

32 Ὅταν κάποιος ἔχει αἴσθησι κορεσμοῦ ἢ ἐπιβραδύνεται ἡ πέψη του, ὅταν ταυτόχρονα ἐμφανίζονται στὰ μάτια του μαῦρες φλύκταινες, ὅπως τὰ ρεβύθια¹²¹, κάποιες ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἐξ ἀρχῆς γίνονται ἐρυθρὲς καὶ δὲν διογκώνονται, αὐτὸς θὰ πεθάνει κατὰ τὴ δέκατη ἑβδομὴ ἡμέρα. Ἔνα ἐπὶ πλέον σύμπτωμα εἶναι, ἂν αὐτὸς κατὰ τὴν ἀρχὴ τοῦ νοσήματος περιπέσει σὲ πνευματικὴ σύγχυσι.

33 Ὅποιος βρίσκεται σὲ πνευματικὴ σύγχυσι μὲ ἐμφάνισι σημαδιῶν ἀπὸ πυώδεις φλύκταινες πάνω στὰ φρύδια, μαῦρα καὶ παρόμοια μὲ ἄγριο σπανάκι, τὰ ὁποῖα ἔπειτα θὰ ἐξεγκωθοῦν καὶ θὰ παραμείνουν μέχρι τὴ δευτέρη ἡμέρα ἢ καὶ περισσότερο, αὐτὸς θὰ πεθάνει. Στὴν ἀρχὴ τῆς ἀρρώστιας του γίνεται ἀπαθῆς καὶ ἔχει ἔντονη ὑπνηλία.

34 Ὅποιος ἔχει πόνους τοῦ σπληνὸς καὶ πτύει κόκκινο αἷμα καὶ στὸ χέρι του ἐμφανίζονται λευκὰ οἰδήματα, τὰ ὁποῖα δὲν πονοῦν, αὐτὸς θὰ πεθάνει κατὰ τὴ δευτέρη ἡμέρα. Ὅποιος πάσχει ἀπὸ τὸ νόσημα αὐτό, δὲν ἔχει καμιά ἀπολύτως ὄρεξι.

35 Ὅταν κάποιος ἔχει πόνους στὸ ἰσχίον μὲ κνησιμῶδες, ἀνώδυνο ἐρύθημα πλάτους τριῶν δακτύλων στὸν μηρό, καὶ ἐκδηλώνει ὄρεξι γιὰ μαγειρεμένα λαχανικά, αὐτὸς θὰ πεθάνει κατὰ τὴν εἰκοστὴ πέμπτη ἡμέρα¹²².

36 Ὅποιος ἔχει δυσεντερία (δηλαδὴ ἔλκη τῶν ἐντέρων)¹²³ καὶ πίσω ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ αὐτὶ τοῦ μαῦρες πυώδεις φλύκταινες, παρόμοιες μὲ τὸν καρπὸ τοῦ βίκου, καὶ τοῦ προκαλεῖται ἔντονη δίψα, αὐτὸς θὰ πεθάνει κατὰ τὴν εἰκοστὴ ἡμέρα.

37 Ἐπίσης δὲν ἐπιβιώνει αὐτὸς ποὺ ἔχει ὀλισθηρότητα τοῦ ἐντέρου¹²⁴ μὲ λευκὲς σκληρὲς, παρόμοιες μὲ ρεβύθια φλύκταινες στὴν περιο-

121. Προφανῶς στὸ μέγεθος τοῦ ρεβυθιοῦ.

122. Βλ. καὶ Steinschneider, «Miscellen», σ. 129 (ὄπου ἢ λατιν. μετάφρ. τῆς παραγράφου αὐτῆς, ἀπὸ παράθεμα στὸ ἔργο τοῦ Ραζῆ).

123. Γιὰ τὴ δυσεντερία βλ. ἐνδεικτικὰ [Γαλην.], Ὁρ. ἰατρ. 269 [XIX 421, 18-422, 3 K.]: δυσεντερία ἐστὶν ἔλκωσις ἐντέρων μετὰ φλεγμονῆς καὶ ἀποκρίσεως αἱματωδῶν ἢ τραγωδῶν. ἢ γε καὶ ἀπολυμάτων μετὰ τοῦ δάκνεσθαι καὶ ἀλγεῖν τὴν κοιλίαν καὶ τὰ ἔντερα, κ.ἄ.

124. ὀλισθηρότητα τοῦ ἐντέρου] βλ. Issa, Die «galenische» Schrift «Über den plötzlichen Tod», σ. 15, ὑπόσημ. 1: «griech. "Leienteria" (wörtl. "Glattdarmigkeit"». Γιὰ τὴν λειεντερία βλ. ἐνδεικτικὰ [Γαλην.], Ὁρ. ἰατρ. 271 [XIX 422, 10-17

χή τῶν ἐντέρων καὶ συχνουρία. Αὐτὸς θὰ πεθάνει ἀμέσως.

38 Ὅποιος ἔχει λεῖο δέρμα καὶ στὸ δεξιὸ χέρι του σημάδια παρόμοια μὲ ἔγκαυμα, μεγάλα ὅπως τὸ ἄγριο σπανάκι καὶ χωρὶς ἀποχρωματισμό, αὐτὸς θὰ πεθάνει κατὰ τὴν ἑβδομὴ ἡμέρα. Ὅταν ὁ ἄρρωστος αὐτὸς ἐρωτηθεῖ γιὰ τὴν ὄρεξή του, ἀπαντᾷ ὅτι εἶναι χορτᾶτος.

39 Ὅποιος ἔχει φυματίωση μὲ φλύκταινες, παρόμοιες μὲ ἄγριο σπανάκι, στὶς γνάθους του, θὰ πεθάνει κατὰ τὴν πεντηκοστὴ δευτέρη ἡμέρα.

40 Ὅποιος ἔχει πόνους καὶ οἴδημα τῶν ὄρχεων μὲ μπλὲ κηλίδες στὸ δεξιὸ ἰσχίον, αὐτὸς θὰ πεθάνει κατὰ τὴν πέμπτη ἡμέρα. Ὁ ἄρρωστος ἔχει ἐπιθυμία γιὰ κρασί, ὅταν στὴ δεξιὰ περιοχὴ τοῦ ἐφηβίου ἐμφανίζεται χωρὶς γνωστὴ αἰτία ἓνα οἴδημα¹²⁵ μὲ ταυτόχρονο ρόγχο. Ἀκολουθῶν αὐτὸς ἀποβάλλει τὴν ψυχὴ του μὲ ρόγχο πρὶν τὴν ἀνατολὴ τοῦ ἡλίου.

41 Ὅποιος ἔχει νόσημα τῆς κύστεως μὲ οἴδημα στὴν ἀριστερὴ μασχάλη, παρόμοιο μὲ κυδώνι, καὶ ἔχει ὑπνηλία, αὐτὸς θὰ πεθάνει κατὰ τὴ δέκατη πέμπτη ἡμέρα.

42 Ὅποιος ἔχει νόσημα παρόμοιο μὲ ἄνθρακες¹²⁶ (δηλαδή πολλές

K.]: λειεντερία ἐστὶ πάθος ἐπὶ δυσεντερία τὰ πολλὰ γινόμενον, ὥστε διὰ τὰς οὐλάς τὰς ἐπὶ ταῖς ἐλκώσεσι γεγεννημένας πυκνοτέρων καὶ λειοτέρων καὶ ἀπονωτέρων γενομένων ἀνάγκη πρὸ τοῦ πεφθῆναι διατρέχειν τὰ λαμβανόμενα σιτία ὀξέως ἐπὶ τὰς ἐκκρίσεις ἀμιγῆ, ἀπεπτα καὶ οἷα κατεπόθη. ἄλλοι δὲ οὕτως λειεντερία ἐστὶν ἢ ἀθρόα καὶ ταχίστη διέξοδος τῶν σιτίων, οἷα περ κατεπόθησαν τοιαῦτα καὶ ἐξεκρίθησαν, κ.ἄ.

125. οἴδημα] βλ. Issa, *Die «galenische» Schrift «Über den plötzlichen Tod»*, σ. 15: «eine Schwellung [Geschwulst?]». Βλ. καὶ παραπάνω, ὑπόσημ. 97.

126. Ὅποιος ἔχει νόσημα παρόμοιο μὲ ἄνθρακες] «Wer Omthoroides hat» (γερμ. μετάφρ.) βλ. Issa, *Die «galenische» Schrift «Über den plötzlichen Tod»*, σ. 15, ὑπόσημ. 2: «griech. “anthrakoeides” (kohleartig)» βλ. ἀκόμη ὁ.π., σ. 4, ὅπου μὲ ἀφορμὴ τῆ μὴ ὀρθῆ ἀπόδοση ἐλληνικῶν ἰατρικῶν ὄρων ἀπὸ τὸν Ἄραβα μεταφραστὴ, ὁ Issa ὑποθέτει ὅτι μὲ τὸ ἀκατανόητο Omthoroides τοῦ ἀραβικοῦ κειμένου, ποὺ χρησιμοποιεῖται γιὰ νὰ δηλώσει τὶς «schwarze Pickel» (δηλ. τὶς μαυρὲς φλύκταινες), σχετίζεται προφανῶς ὁ ἐλληνικὸς ὄρος anthrakoeides (δηλ. ἀνθρακοειδής). Βλ. καὶ ὑπόσημ. 49 (Trontius- Socchus/ τριταῖος, σύννοχος πυρετός), καὶ ὑπόσημ. 58 (Amkimsus-Fieber/ἀμφημερινὸς πυρετός). Γιὰ τὸν ὀρισμὸ τοῦ ἄνθρακα βλ. ἐνδεικτικὰ Γαλην., Π. συνθ. φαρμ. κ. γέν. 5, 15 [XIII 854, 15-855, 2 K.]: ὁ ἄνθραξ ἔλκος ἐστὶν ἐσχάραν ταχὺ ποιοῦν μετὰ φλεγμονῆς ἰσχυρᾶς τοῦ πέριξ μορίου παντός, ὥστε καὶ πυρετοὺς ἐπιφέρεισθαι σφοδροὺς καὶ κινδύνους ἐσχάτους, ὥστε χρὴ κατ’ αὐτῆς μὲν τῆς ἐσχάρας ἰσχυρὸν τιθέναι φάρμακον, κ.ἄ.

μαῦρες φλύκταινες στὰ γόνατα), αὐτὸς θὰ πεθάνει κατὰ τὴν εἰκοστὴ ἡμέρα.

43 Ὄταν στὸν ἀριστερὸ κρόταφο κάποιου ἐμφανισθοῦν σκληρὲς κόκκινες φλύκταινες καὶ τοῦ παρουσιασθεῖ ἔντονη ἐπιθυμία γιὰ κνησμὸ στὰ μάτια, αὐτὸς θὰ πεθάνει κατὰ τὴν τέταρτη ἡμέρα.

44 Ὅποιος ἔχει φυματίωση μὲ σημάδια στὸ μέτωπο, τὰ ὁποῖα δὲν προκαλοῦν πόνο καὶ εἶναι παρόμοια μὲ λιπαρὸ μαῦρο ἄγριο σπανάκι, καὶ ταυτόχρονα παρουσιάζει ἀπάθεια καὶ ἔντονη ὑπνηλία, αὐτὸς θὰ πεθάνει μέχρι τὴν τεσσαρακοστὴ ἡμέρα.

45 Ὄταν κάποιος στὸ πίσω μέρος τῶν ποδιῶν του¹²⁷ ἔχει ἓνα μαῦρο οἶδημα, μεγάλο σὰν αὐγὸ, καὶ ἔχει ἐπιθυμία γιὰ συχνὴ οὔρηση καὶ ὄρεξη γιὰ μακριὰ ἀγγούρια καὶ γιὰ καρπούζια, αὐτὸς θὰ πεθάνει μέσα σὲ τρεῖς μῆνες.

46 Ὄταν κάποιος ἔχει ἔλκος, ποὺ προκλήθηκε ἀπὸ ψωρίαση ἢ ἀπὸ δάγκωμα ἐρπετοῦ, τὸ ὁποῖο αἱμορραγεῖ κατὰ τρόπο παρόμοιο μὲ τὶς αἱμορροΐδες καὶ ἀποδεικνύεται μὴ ἰάσιμο, καὶ ἐπίσης ὅταν κάποιος ἔχει κάτω ἀπὸ τὰ μάτια του φλύκταινες, παρόμοιες μὲ λευκὲς φακὲς, αὐτὸς θὰ πεθάνει κατὰ τὴ δέκατη ἡμέρα. Ὁ ἄρρωστος αὐτὸς ἔχει ὄρεξη γιὰ γλυκά.

47 Ὄταν κάποιος ἔχει κοκκύτη, καὶ ἡ κόκκινη πίσω πλευρὰ τοῦ λαιμοῦ του [αὐχέννας] παίρνει χρῶμα ἄσπρο καὶ πράσινο¹²⁸, καὶ ὅταν

127. Δηλ. στὶς κνήμες.

128. πράσινο] «grün» (γερμ. μετάφρ.) βλ. Issa, *Die «galenische» Schrift «Über den plötzlichen Tod»*, σ. 16. Προφανῶς ἔτσι ἔχει ἀποδοθεῖ τὸ χλωρὸν ποὺ πρέπει νὰ ὑπῆρχε στὸ ἐλληνικὸ πρωτότυπο· ὡστόσο πρόκειται γιὰ λανθασμένη μετάφραση, ἀφοῦ τὸ χλωρὸς σημαίνει «ὠχρὸς», «κίτρινος», βλ. Γαλην., Ὑπόμν. εἰς Ἱπποκρ. Προγν. 1, 7 [XVIII/B', σσ. 30, 15-31, 5 K. = CMG V/9/2, σ. 213, 22-29]: ἡ δὲ τῆς χροιάς μεταβολὴ μοχθηροτάτη μὲν ἐστὶν ἢ ἐπὶ τὸ μέλαν ὡς ἂν ἀποψυχομένου τοῦ αἵματος, ὡσπερ ὅταν ἐκτὸς ἐκχυθὲν θρομβωθῆ, μετριωτέρα δὲ ἢ ἐπὶ τὸ χλωρὸν. εἴωθασι δὲ οὕτως ὀνομάζειν οἱ παλαιοὶ ποτε μὲν τὸ ὠχρὸν, ἐνίστε δὲ ὡς οἱ πολλοὶ κράμβας τε καὶ θριδακίνας καλοῦσι χλωράς, ὅπερ χρῶμα μελάντερόν ἐστιν ἐρυθροῦ καὶ οἶον ἀρχὴ τις τοῦ μελαίνεσθαι τε καὶ πελιδνοῦσθαι ψύξεως ἐργαζομένης αὐτό, καθάπερ καὶ τὸ μέλαν, καὶ Ὑπόμν. εἰς Ἱπποκρ. Ἐπιδημ. ΣΤ' 3, 22 [XVII/B', σ. 66, 2-5 K. = CMG V/10/2/2, σ. 159, 10-13]: ἔστι δ' ὅτε καὶ τοὺς ὠχρούς προσαγορεύουσι χλωρούς, <διὸ> καὶ νῦν οὕτω δοκεῖ <τισι> τῶν ἐξηγητῶν ὁ Ἱπποκράτης εἰρηκέναι χλωρομέλασιν, ὡς εἰ καὶ «ὠχρομέλασιν» εἶπεν ἐπίσης λίγο παρακάτω, στὸ ἴδιο χωρίο, ἢ κίτρινη χολὴ χαρακτηρίζει ὠχρά. Βλ. καὶ παρακάτω, ὑποσημ. 140.

στὰ πτερύγια τῆς μύτης του¹²⁹ καὶ κάτω ἀπὸ τὴ μασχάλη του ἐμφανίζεται ψυχρὸς ἰδρώτας, αὐτὸς θὰ πεθάνει κατὰ τὴν ἴδια ἢ τὴν ἐπόμενη ἡμέρα.

48 Ὅποιος ἔχει σπασμοὺς στὸ πρόσθιο καὶ στὸ ὀπίσθιο μέρος τοῦ σώματός του¹³⁰ καὶ στὴ συνέχεια τοῦ συμβεῖ παροξυσμὸς γέλιου, αὐτὸς θὰ πεθάνει ἀμέσως.

49 Ὅταν οἱ κοιλιακοὶ πόνοι εἶναι συνεχεῖς, πρέπει, ὅπως δίδαξε ὁ Ἴπποκράτης, νὰ παρατηρήσουμε ἐπακριβῶς τὰ συμπτώματα στὸ πρόσωπο τοῦ ἀσθενοῦς. Γιατὶ τὸ πρόσωπο μᾶς δείχνει τὶς φυσικὲς, τὶς ζωϊκὲς καὶ τὶς ψυχικὲς δυνάμεις. Ἐμεῖς συμφωνοῦμε μὲ αὐτὸν καὶ μὲ ὄλους τοὺς πραγματικὰ λογίους. Ἔτσι κάνουμε λόγο γιὰ τὴ σουβλερὴ μύτη, γιὰ τὰ βαθουλωμένα μάτια, γιὰ τὰ κρῦα συσπασμένα <αὐτιά>¹³¹, τὰ ἄκρα τῶν ὀπείων εἶναι ἀνεστραμμένα, γιὰ τὸ συσπασμένο σκληρὸ δέρμα τοῦ μετώπου καὶ γιὰ τὸ κίτρινο¹³² καὶ μαῦρο χρῶμα (του)¹³³.

129. στὰ πτερύγια τῆς μύτης του] «an seinen Nasenflügeln» (γερμ. μετάφρ.). Γιὰ τὸν ὀρισμὸ τῶν πτερυγίων βλ. Ροῦφ., Π. ὄνομ. ἀνθρ. μορ. 35: τὸ δὲ πέρασ τοῦ ὀστώδους ὑψώματος [sc. τῆς ῥινόσ] τὸ ἐνθεν καὶ ἐνθεν, πτερύγια [sc. καλεῖται] [Γαλην.], Εἰσαγ. ἢ Ἰατρ. 10 [XIV 702, 17-18 K.]: μυκτῆρων δὲ τὰ μὲν ἔξωθεν πτερύγια, τὸ δὲ διορίζον αὐτὰ κίων, κ.ἄ.

130. Δηλ. στὸ στήθος καὶ στὴν πλάτη.

131. Βλ. Issa, *Die «galenische» Schrift «Über den plötzlichen Tod»*, σ. 17 (γερμ. μετάφρ.): «... von eingesunkenen Augen, von kalten verkrampften deren Ränder umgestülpt sind, ...» εἶναι προφανὲς ὅτι μετὰ τὸ verkrampften ἔχει ἐκπέσει, προφανῶς ἐκ παραδρομῆς, τὸ οὐσ. μὲ τὸ ὁποῖο δηλωνόταν τὸ ὄργανο τοῦ σώματος, τὸ ὁποῖο εἶναι κρῦο καὶ συσπασμένο καὶ ἔχει ἀνεστραμμένα τὰ ἄκρα του. Τὸ ὅτι πρόκειται γιὰ τὰ αὐτιά προκύπτει πέραν πάσης ἀμφιβολίας ἀπὸ τὸ περιεχόμενο τῶν ἱπποκρατικῶν χωρίων ποὺ παρατίθεται στὴν ὑπόσημ. 133.

132. κίτρινο] «gelber» (γερμαν. μετάφρ.) βλ. Issa, *Die «galenische» Schrift «Über den plötzlichen Tod»*, σ. 17. Προφανῶς ἀποδόθηκε ἔτσι στὰ Ἀραβικὰ τὸ ὠχρόν βλ. τὸ σχετικὸ ἱπποκρατικὸ χωρίο τῶν Κφακ. προγν. στὴν ἐπόμενη ὑπόσημ. Βλ. καὶ παραπάνω, ὑπόσημ. 128.

133. Βλ. Ἴπποκρ., Προγν. 2: εἴη δ' ἂν τὸ τοιόνδε [sc. τὸ πρόσωπον τοῦ νοσέοντος] ῥίς ὀξεῖα, ὀφθαλμοὶ κοῖλοι, κρόταφοι συμπεπτωκότες, ὤτα ψυχρὰ καὶ συνεσταλμένα, καὶ οἱ λοβοὶ τῶν ὠτων ἀπεστραμμένοι, καὶ τὸ δέρμα τὸ περὶ τὸ πρόσωπον σκληρόν τε καὶ περιτεταμένον καὶ καρφαλέον ἔόν. καὶ τὸ χρῶμα τοῦ σίμπαντος προσώπου χλωρόν ἢ μέλαν ἔόν (πρόκειται γιὰ τὸ λεγόμενο «Ἴπποκρατικὸν προσωπεῖον»/Facies Hippocratica). Βλ. καὶ Ἴπποκρ., Κφακ. προγν. 209: γένοιτο δ' ἂν τοιοῦτον, ὀφθαλμοὶ κοῖλοι, ῥίς ὀξεῖα, κρόταφοι συμπεπτωκότες, ὤτα ψυχρὰ καὶ συνεσταλμένα, δέρμα σκληρόν, χρῶμα

50 Ὅσον ἀφορᾶ τὰ συμπτώματα ποὺ μνημονεύσαμε στὴν ἀρχὴ τοῦ βιβλίου μας, αὐτὰ πρέπει νὰ τὰ χαρακτηρίσουμε ὡς κάτι ποὺ ὑπερβαίνει τὶς γνώσεις μας¹³⁴. Ὅσα μνημονεύσαμε τελευταίως εἶναι, κατὰ τὸν Ἱπποκράτη, συμπτώματα ποὺ ἐμφανίζονται στὶς ἀρρώστιες τῆς ψυχῆς, τοῦ σώματος καὶ τῶν ἄλλων δυνάμεων¹³⁵. Ἐμεῖς, μὲ τὴ βοήθεια τοῦ Θεοῦ, λέμε ἐπίσης ὅτι τὰ συμπτώματα αὐτὰ σὲ πολλοὺς ἀνθρώπους πρέπει νὰ θεωροῦνται ὡς φυσιολογικά¹³⁶. Ὑποστηρίζεται γιὰ τὸν Ἱπποκράτη – ἔτσι λέν –, ὅτι αὐτὸς δὲν ἐννοοῦσε τὰ φυσιολογικὰ συμπτώματα, ἀλλὰ ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα ἐμφανίζονται ὡς ἀποτέλεσμα βαρῶν νοσημάτων καὶ μάλιστα γιὰ τὸν ἐξῆς λόγο, ἐπειδὴ λέει ὅτι ἓνα πρόσωπο κατὰ τὴ διάρκειά τῆς ἀρρώστιας εἶναι ὁμοιο μὲ ἐκεῖνο τῆς ὑγιεινῆς καταστάσεως¹³⁷. Ὅταν δὲν εἶναι αὐτὴ ἡ περίπτωσις¹³⁸, πρόκειται γιὰ κάτι κακό. Ὅταν τὰ συμπτώματα αὐτὰ ἐμφανίζονται στὴν ἀρχὴ ἢ στὸ τέλος τῆς νόσου, δὲν τὰ ἀξιολογεῖ. Ἐμεῖς ἐπίσης λέμε ὅτι τὰ χαρακτη-

ὠχρον ἢ μέλαν· πελαινόμενον δὲ ἐπὶ τουτέοισι βλέφαρον, ἢ χεῖλος, ἢ ῥίς, συντόμως θανάσιμον. Βλ. καὶ τὴ σχετικὴ ἐπισήμανση τοῦ Γαληνοῦ, Ὑπόμν. εἰς Ἱπποκρ. Προγν. 1, 7 [XVIII/B', σ. 27, 4-6 K = CMG V/9/2, σσ. 211, 23-212, 1]: καὶ ταῦτα πάντα τὰ σημεῖα περὶ τὸ πρόσωπον γίνεται κατὰ τε τὰς χρονίας νόσους καὶ τοὺς καμάτους καὶ τὰς λειποψυχίας καὶ πολὺ μᾶλλον κατὰ τοὺς θανάτους (στὴ συνέχεια τῶν παραπάνω ὁ Γαληνὸς ἐξηγεῖ τοὺς λόγους τῆς προκλήσεως τῶν μεταβολῶν αὐτῶν στὸ πρόσωπο τοῦ ἀρρώστου). Πρβ. καὶ παρακάτω, ὑποσημ. 137 καὶ 138.

134. Μὲ ἄλλα λόγια, «γι' αὐτὰ δὲν γνωρίζουμε τίποτε».

135. Ἐννοεῖ τὶς φυσικὲς δυνάμεις.

136. Ἡ φράση «Ἐμεῖς, μὲ τὴ βοήθεια τοῦ Θεοῦ, ... φυσιολογικά» εἴτε ἀποτελεῖ προσθήκη τοῦ Ἄραβα μεταφραστῆ εἴτε τὸ πιθανότερο προέρχεται ἀπὸ τὸν ἄγνωστο συντάκτη τοῦ ἐλληνικοῦ πρωτοτύπου, ὁ ὁποῖος φυσικὰ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ὁ Γαληνός (ἐπισημαίνω ὅτι σὲ ψευδεπίγραφα ἔργα ποὺ συνδέονται μὲ τὰ ὀνόματα τοῦ Ἱπποκράτη, τοῦ Γαληνοῦ κ.ἄ. ἐντοπίζεται πολλὰ φορὲς παρόμοια ἐπίκληση τοῦ Θεοῦ, κάτι ποὺ ἀποτελεῖ στοιχεῖο ἐνδεικτικὸ τῆς παραχαράξεως τῶν ἐν λόγῳ ἔργων). Βλ. καὶ παρακάτω, ὑποσημ. 199.

137. Βλ. Ἱπποκρ., Προγν. 2: σκέπτεσθαι δὲ χρὴ ὧδε ἐν τοῖσιν ὀξέσι νοσημασι· πρῶτον μὲν τὸ πρόσωπον τοῦ νοσέοντος, εἰ ὁμοίον ἐστὶ τοῖσι τῶν ὑγιαινόντων, μάλιστα δέ, εἰ αὐτὸ ἐωυτέω. οὕτω γὰρ ἂν εἴη ἄριστον, τὸ δ' ἐναντιώτατον τοῦ ὁμοίου δεινότατον, καὶ Ἐπιδημ. ΣΤ 2, 17: ἐπὶ τοῖσι μεγάλοισι κακοῖσι πρόσωπον ἦν ἢ χρηστόν, σημεῖον χρηστόν· ἐπὶ δὲ τοῖσι σμικροῖσι τάναντία σημαῖνον ἢ εὖ σημεῖον κακόν.

138. Δηλ. ὅταν τὸ πρόσωπο τοῦ ἀρρώστου ἔχει διαφορετικὴ ὄψη ἀπὸ ὅ,τι τοῦ ὑγινοῦς ἀνθρώπου· βλ. τὴν ἀμέσως προηγούμεν. ὑποσημ.

ριστικά που μνημονεύσαμε δεν εμφανίζονται σε όλους τους ανθρώπους. Ένας άνθρωπος της ίδιας φυλής δεν κληρονομεί όλα αυτά τα χαρακτηριστικά¹³⁹ αλλά μόνον ένα μοναδικό, είτε τη σουβλερή μύτη και τα βαθουλωμένα μάτια ή το τεντωμένο δέρμα του μετώπου, το μαύρο ή το πράσινο¹⁴⁰ χρώμα (του)¹⁴¹. Κατά τον Ίπποκράτη, οι άνθρωποι αποκτούν τα χαρακτηριστικά τα οποία αυτός έχει κατονομάσει συχνά. Λέει ότι, όταν το πρόσωπο του άρρώστου <δέν>¹⁴² είναι παρμιο με το πρόσωπο κατά τη διάρκεια της υγείας¹⁴³ - νομίζω ότι (πρόκειται για) τα βαθουλωμένα μάτια και την ιδιαίτερη σωματική αδυναμία, για τα οποία μάς έκανε λόγο παρεπιμπτόντως και στα οποία μάς μύησε, αυτό δημιουργείται ένδεχομένως όχι από την άτονία των ζωϊκών, των φυσικών και των πνευματικών δυνάμεων και την έξασθησή τους, αλλά λόγω της ελαττώσεως του δριμέως χυμού¹⁴⁴ και της συχνής άυπνίας. Όταν ο άρρωστος δεν έχει χάσει πολύ αίμα - το αίμα σημαίνει ζωή για το σώμα¹⁴⁵ -, και η μαύρη χολή δεν έχει ελαττωθεί, και αυτός έχει μόνο διάρροια, μεγάλη έκκριση ιδρώτα και συχνή άυπνία, το πρόσωπο και ολόκληρο το σώμα του επανέρχεται μετά από

139. Χαρακτηριστικά.

140. πράσινο] «grün» (γερμαν. μετάφρ.) βλ. Issa, *Die «galenische» Schrift «Über den plötzlichen Tod»*, σ. 17. Σχετικά βλ. τὸ σχόλιο στὴν ὑπόσημ. 128 (όποτε και στὸ χωρίο αὐτὸ τὸ «πράσινο» δηλώνει τὸ ὠχρὸ χρώμα).

141. Βλ. καὶ παραπάνω, παράγρ. 49. Ἐντελῶς παράδοξα στὸ χωρίο αὐτὸ τὰ στοιχεῖα τοῦ «Ἱπποκρατικοῦ προσωπεῖου» καταγράφονται ὡς φυλετικὰ χαρακτηριστικά, τὰ ὁποῖα κληρονομοῦνται ἐπιλεκτικὰ (δηλ. ὁ κάθε ἄνθρωπος κληρονομεῖ ἓνα μόνον ἀπὸ αὐτά).

142. Μόνον μετὰ τὴν προσθήκη αὐτὴ ἀποκτᾶ νόημα τὸ χωρίο.

143. Γιὰ τὸ σχετικὸ χωρίο τοῦ Ἱπποκρατικοῦ *Προγνωστικοῦ* βλ. παραπάνω, ὑπόσημ. 137.

144. Γιὰ τὸν δριμὺν χυμὸν (γενικὰ) βλ. Γαλην., *Π. τῶν πεπονθ. τόπ.* 3, 11 [VIII 199, 17-200, 1 K.]: καὶ διὰ δριμύν τε χυμόν, οὐ μόνον λυγμόν ἀλλὰ καὶ σπασμόν εἶδον οὐκ ὀλιγάκις ὄλω τῷ σώματι γιγνόμενον Π. φλεβοτ. θεραπ. 4 [XI 261, 10-12 K.]: ὡπερ γε καὶ διὰ χυμὸν δριμὺν ἐσθιοντά τε καὶ διαβιβρώσκοντα τὸ μόριον πρβ. ἐπίσης *Θεραπ. πρὸς Γλαύκ.* 1, 16 [XI 61, 17-62, 1 K.]: τὰ γὰρ μετὰ βάρους ἀλγήματα πλῆθος δηλοῖ: τὰ δὲ μετὰ δῆξεως ἢ ἀτμῶν ἢ χυμῶν δριμύτητα Π. συνθ. φαρμ. κ. τόπ. 3, 1 [XII 616, 4-5 K.]: κἄν ἐπὶ χυμῶν δριμύτητι ἢ δῆξις γίνηται, κ.ά. Πρβ. καὶ παρακάτω, ὑπόσημ. 163.

145. Γιὰ τὸ αἷμα ὡς πηγὴ τῆς ζωῆς πρβ. Πλούταρχ., *Συμποσ.* 651A-B: δεύτερον δὲ τῷ πλήθει τοῦ αἵματος, ὃ πηγὴ μὲν εἶναι δοκεῖ τῆς ἐν τῷ σώματι θερμότητος (δηλ. τῆς φυσικῆς ἢ ζωϊκῆς θερμότητος), κ.ά.

μία ημέρα και μία νύκτα στην άρχικη ὄψη και κατάσταση¹⁴⁶. Διαπιστώνουμε ὅτι τὸ πρόσωπο ἀλλάζει ὄψη ἔτσι, ὅπως περιγράφηκε προηγουμένως (μὲ τὸν διαφορετικὸν τρόπον κατακλίσεως ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴ φύση)¹⁴⁷. ἔτσι λέμε ὅτι ἡ ἀρρώστια μὲ τὴ βαρύτητά της ὠθεῖ τὸ αἷμα μὲ τὴν ψυχὴν στὰ ἐξωτερικὰ μέλη¹⁴⁸ καὶ στὰ ἐξωτερικὰ μέρη τους¹⁴⁹. Ἐτσι ἡ καρδιὰ κενώνεται, ὅταν ἡ ψυχὴ μεταβεῖ στὸ βάθος. Ἐπειτα ἡ καρδιὰ ὠθεῖ πρὸς τὰ ἔξω τὸν ἀέρα, ὁ ὁποῖος ἔχει ἀπομυζηθεῖ ἀπὸ τὰ ὄργανα, πρὶν αὐτὰ πάρουν ἀπὸ ἐκεῖ τὴν τροφή τους.

51 Ἀπὸ αὐτὸ προκύπτει ἡ συχνὴ καὶ ἀπὸ δύο συνεχόμενες εἰσπνοὲς ἀναπνοή¹⁵⁰. Ὁ Ἱπποκράτης μᾶς διδάσκει ὅτι ἡ ἀναπνοὴ αὐτὴ εἶναι κακὴ σὲ ὅλες τὶς βαριῆς ἀρρώστιες, καὶ μᾶς μυεῖ στὰ συμπτώματα τοῦ πόνου καὶ τοῦ αἰφνιδίου θανάτου¹⁵¹. Ἀπὸ τὴν αἰτία αὐτὴ¹⁵² ἡ θερμότητα, τὴν ὁποία ἡ φύση ἀπομακρύνει στὰ ἐξωτερικὰ μέρη τῶν μελῶν¹⁵³, δὲν προωθεῖται περισσότερο, καὶ γι' αὐτὸ οἱ φλέβες κάνουν σπασμούς, καὶ ἐλαττώνεται σ' αὐτὲς ἡ ὑγρασία ποὺ ὡς ἀτμὸς διασπείρεται στὶς κοιλίεις¹⁵⁴ κατὰ τὴν τέτοιου εἴδους ἀναπνοή.

146. Γιὰ τὸ περιεχόμενον τῶν παραγρ. 49-50 (μέχρι τὸ σημεῖον αὐτό) ὁ Issa, *Die «galenische» Schrift «Über den plötzlichen Tod»*, σ. 16 (sim.), παραπέμπει γενικὰ στὸ Προγν. 2, ἐνῶ φυσικὰ μόνο τμήματα τοῦ κεφαλαίου αὐτοῦ ταυτίζονται μὲ τὰ ὅσα ἐκτίθενται στὶς ἐν λόγω δύο παραγράφους.

147. Δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ ὑποθέσει κάποιος τί σημαίνει ἡ πρόταση αὐτή. Πρβ. ὅμως παρακάτω, παράγρ. 53: «Ὁ ὕπνος στὴ δεξιὰ ἢ τὴν ἀριστερὴ πλευρὰ δηλώνει τὴν ὑγείαν τῶν ψυχικῶν δυνάμεων».

148. Τοῦ σώματος. Γιὰ τὴ μετακίνηση τῆς ψυχῆς πρβ. Ἀλέξ. Ἀφροδ., *Ἱατρ. ἀπορ. καὶ φυσ. προβλ.* 1, 118: ὅτι δὲ ἐπὶ τὰ ἐκτὸς ἐλκομένη ἡ ψυχὴ διὰ τῶν οἰκείων ἐνεργειῶν ἤττον ἀντιλαμβάνεται τῶν τοῦ σώματος παθῶν πρβ. καὶ ὅ.π. 1, 12 καὶ 13.

149. Δηλ. ὄχι μόνο στὰ ἐξωτερικὰ μέλη ἀλλὰ καὶ στὰ ἀκρότατα σημεῖα τους.

150. Ἐννοεῖ τόσο γρήγορες ἀναπνοές, ὥστε ἡ κάθε μία νὰ συμπίπτει μὲ τὴν ἀμέσως ἐπόμενὴ της βλ. καὶ παρακάτω, παράγρ. 54: «ταχεῖα ἀναπνοή, ποὺ ἡ μία συμπίπτει μὲ τὴν ἄλλη».

151. Πρβ. Ἱπποκρ., *Προγν. 5*: πνεῦμα δὲ πικρὸν μὲν ἐὼν πόνον σημαίνει ἢ φλεγμονὴν ἐν τοῖσιν ὑπὲρ τῶν φρενῶν χωρίοισιν μέγα δὲ ἀναπνεόμενον καὶ διὰ πολλοῦ χρόνου παραφροσύνην σημαίνει· ψυχρὸν δὲ ἐκπνεόμενον ἐκ τῶν ῥινῶν καὶ τοῦ στόματος δλέθριον κάρτα ἤδη γίνεσθαι.

152. Δηλ. τὴ μὴ φυσιολογικὴ ἀναπνοή.

153. Τοῦ σώματος.

154. Ἐννοεῖ τὶς κοιλίεις τῆς καρδιάς.

52 Ἀκόμη ἀπὸ αὐτὸν¹⁵⁵ ἔχουμε μάθει καὶ λέμε, ὅτι, ὅταν τὸ πρόσωπο φαίνεται ἔτσι ἐξ αἰτίας τῆς μακρᾶς διαρκείας τῆς νόσου, καὶ ὁ γιατρὸς δὲν μπορεῖ νὰ καταλήξει σὲ καμιά διάγνωση, ὀφείλει νὰ βεβαιωθεῖ ἀπὸ ἄλλα συμπτώματα¹⁵⁶. Πρόκειται γιὰ τὰ συμπτώματα ποὺ ἐμφανίζονται σὲ ὄλους τοὺς βαριὰ ἀρρώστους στὸ τέλος τῆς νόσου. Μ' αὐτὸ ἐννοεῖ¹⁵⁷ τὸ πέπλο¹⁵⁸ ποὺ καλύπτει τὰ μάτια. Αὐτὸ δημιουργεῖται ἀπὸ τὴν ξηρότητα καὶ τὴ σκληρότητα ἀπὸ/τοῦ...¹⁵⁹, στὸν φορέα τῆς ὑπόλοιπης δυνάμεως, ἢ ὁποῖα κατέρχεται ἀπὸ τὸν ἐγκέφαλο στὰ μάτια¹⁶⁰. Ἡ ξηρότητα καὶ ἡ σκληρότητα σὲ βαριὲς ἀρρώστιες ἀποτελοῦν τὴν αἰτία γιὰ τὴν κάλυψη τῶν ὀφθαλμῶν μὲ πέπλο καὶ τὴ <μῆ>¹⁶¹ ροὴ τῶν δακρῦων, τὰ ὁποῖα¹⁶² πρέπει νὰ ἐρμηνευθοῦν ὡς ἀντίδραση σ' αὐτὲς τὶς νόσους, οἱ

155. Δηλ. ἀπὸ τὸν Ἴπποκράτη.

156. Βλ. Ἴπποκρ., Προγν. 2: ἦν μὲν ἐν ἀρχῇ τῆς νόσου τὸ πρόσωπον τοιοῦτον ἢ καὶ μῆπω οἶόν τε ἢ τοῖσιν ἄλλοισι σημείοισι συντεκμαίρεσθαι, ἐπανερέσθαι χρή, ... ἦν δὲ καὶ παλαιότερου ἐόντος τοῦ νοσήματος ἢ τριταίου τὸ πρόσωπον τοιοῦτον ἢ, περὶ τε τούτων ἐπανερέσθαι, περὶ ὧν καὶ πρότερον ἐκέλευσα καὶ τὰ ἄλλα σημεία σκέπτεσθαι, τά τε ἐν τῷ σύμπαντι σώματι καὶ τὰ ἐν τοῖσι ὀφθαλμοῖσιν.

157. Ὁ Ἴπποκράτης.

158. Δηλ. τὴν ἀχλύ, τὴ θολότητα τῆς ὄρασεως (πιθανότατα ἐννοεῖ τὴ θόλωση τῆς κόρης τοῦ ὀφθαλμοῦ). Βλ. καὶ τὴν ἐπὶ. ὑποσημ.

159. ἀπὸ/τοῦ] «von» (γερμ. μετάφρ.) ἀκολουθῶς στὸ σημείο αὐτὸ ὁ Issa σημειώνει τὸ ἀκατανόητο «?Frostalandos?»· βλ. *Die «galenische» Schrift «Über den plötzlichen Tod»*, σ. 18. Θεωρῶ πολὺ πιθανὸν ἡ βλάβη γιὰ τὴν ὁποῖα γίνεται λόγος νὰ ἀφορᾶ κάποιον ἀπὸ τοὺς χιτῶνες τοῦ ὀφθαλμοῦ (τὸν κερατοειδῆ).

160. Προφανῶς ὁ συγγραφέας ἐννοεῖ τὰ ὀπτικά νεῦρα· βλ. Γαλην., Π. αἰτ. συμπτ. 1, 2 [VII 88, 17-89, 2 K.] = Ἡρόφ., ἀπ. 85 von Staden: *δοκεῖ δέ μοι ἀπ' ἐγκεφάλου καταφερόμενον ἐπὶ τὸν ὀφθαλμὸν νεῦρον, ὃ δὴ καὶ πόρον ὀνομάζουσιν οἱ περὶ Ἡρόφιλον, ὅτι τούτου μόνον φανερόν ἐστι τὸ τρῆμα, πνεύματος ὑπάρχειν ὁδὸς αἰσθητικοῦ, κ.ἄ.*

161. Πιθανότατα ἀπὸ τὸ σημείο αὐτὸ ἔχει ἐκπέσει ἡ ἄρνηση· ἡ ροὴ τῶν δακρῦων καθαρίζει τὸν ὀφθαλμὸ, ἐνῶ ἐδῶ ἀπαιτεῖται νὰ δηλωθεῖ ἡ ἐντελῶς ἀντίθετη κατάσταση. Ἐξ ἄλλου στὴ συνέχεια τοῦ κεμένου γίνεται λόγος γιὰ τὸ ὅτι τὸ «βαθούλωμα τῶν ὀφθαλμῶν ὀφείλεται στὴν ἐλάττωση τῆς ὑγρότητας»· βλ. καὶ παράγρ. 53: «ὅταν τὰ συμπτώματα αὐτὰ γίνονται ἐντονότερα, αὐτὸ σημαίνει μὴ ροὴ δακρῦων καὶ φλεγμονὴ τῶν ὀφθαλμῶν, ἢ ὁποῖα καλύπτει τὸν ὀφθαλμὸ μὲ πέπλο».

162. Δηλ. τὰ συμπτώματα. Γιὰ τὰ συμπτώματα αὐτὰ τῶν χρόνιων νοσημάτων βλ. καὶ στὴν ἐπὶ. παράγραφο. Γιὰ τὶς βλάβες τῆς ὄρασεως ὡς σύμπτωμα νοσημάτων βλ. καὶ παρακάτω, παράγρ. 58.

ὁποῖες προκαλοῦνται ἀπὸ τῆ δακνώδη χολῆ¹⁶³ καὶ τὴν ἀνάμιξή της μὲ τὴν ψυχὴ. Ὄταν τὸ ἓνα ἀπὸ τὰ δύο μάτια ἀρχίζει νὰ στραβίζει πρὸς κάποια κατεύθυνση ἢ ὅταν τὸ ἓνα ἀπὸ αὐτὰ γίνεται μικρότερο ἀπὸ τὸ ἄλλο, αὐτὸ προκαλεῖται ἀπὸ τὸν ἀέρα [πνεῦμα]¹⁶⁴. Ἐμεῖς λέμε ἐπίσης ὅτι στὰ μάτια ὑπάρχουν κόκκινες, ὅμοιες μὲ τὸ χρῶμα τοῦ οὐρανοῦ ἢ μαῦρες διακλαδώσεις¹⁶⁵. Οἱ κόκκινες δημιουργοῦνται ἀπὸ τὴ θερμότητα τοῦ αἵματος, οἱ ὅμοιες μὲ τὸ χρῶμα τοῦ οὐρανοῦ ἀπὸ τὴ μαύρη χολή, οἱ μαῦρες ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ αἵματος, ἀπὸ τὴν κίτρινη χολή καὶ ἀπὸ τὴν καύση της. Ἡ ἐκτροπὴ τῶν ὀφθαλμῶν¹⁶⁶ καὶ ὁ στραβισμὸς τους ἔχουν ὡς αἰτία τὸν ἀτμὸ ποὺ πληροῖ τὴν κοιλιὰ. Τὸ βαθούλωμα τῶν ὀφθαλμῶν ὀφείλεται στὴν ἐλάττωση τῆς ὑγρότητας καὶ δηλώνει τὴ ρίκνωσή τους¹⁶⁷. Ὅλα αὐτὰ τὰ συμπτώματα ἐμφανίζονται στὶς βαριῆς ἀσθένειες πρὸς τὸ τέλος τους καὶ κατὰ τὴν αἰφνίδια μεταστροφή τους πρὸς καλυτέρευση ἢ πρὸς ἐπιδείνωση.

163. Δηλ. ἀπὸ χολῆ ἢ ὁποῖα δημιουργεῖ τὴν αἴσθησι δήξεως, ἐρεθισμοῦ· βλ. ἐνδεικτικὰ Γαλην., Π. παρὰ φύσ. ὄγκ. 12 [VII 726, 11-13K.]: ὅταν δὲ εἰς σάρκα μέλαινα κατασκήψη χολή, δακνώδης μὲν οὔσα διαβιβρώσκει τὸ περικείμενον δέρμα· Π. τῶν πεπονθ. τόπ. 6, 2 [VIII 382, 2-3 K.]: ἐν ἀρχῇ μὲν οὖν ἔκκρισις χολῆς δακνώδους ἱκανῶς ἐπ' αὐτοῦ γίνεται· Ἀλέξ. Τραλλ., Θεραπ. 8, 2 [II 367, 19-20 Puschmann]: εἰ δὲ διὰ τὸ δριμὺ καὶ δακνώδες ἀμέτρως τῆς χολῆς καὶ ξυσματώδη διὰ τῆς γαστροῦ ἐκκρίνονται, κ.ἄ. Πρβ. παρακάτω, ὑποσημ. 195, 216 καὶ 221 (δακνώδεις χυμοί), καὶ παραπάνω, ὑποσημ. 144 (δριμὺς χυμός).

164. Πρβ. Ἴπποκρ., Προγν. 2: ἦν γὰρ τὴν ἀύγην φεύγωσιν ἢ δακρῶσιν ἀπροαιρέτως ἢ διαστρέφονται ἢ ὁ ἕτερος τοῦ ἑτέρου ἐλάσσων γίνηται ἢ τὰ λευκὰ ἐρυθρὰ ἴσχωσιν ἢ πελιδνὰ ἢ φλέβια μέλανα ἐν αὐτοῖσιν ...

165. διακλαδώσεις] «Ästchen» (γερμ. μετάφρ.) βλ. Issa, *Die «galenische» Schrift «Über den plötzlichen Tod»*, σ. 19. Προφανῶς ἐννοοῦνται τὰ λεπτὰ ἀγγεῖα τοῦ ὀφθαλμοῦ (φλεβίδια)· σχετικὰ βλ. στὸ χωρίο ποὺ παρατίθεται στὴν ἀμέσως προηγ. ὑποσημ., ὅπου στὸν ἀλλοιωμένο ὀφθαλμὸ, ποὺ περιγράφεται στὸ ἱπποκρατικὸ χωρίο, ἐντοπίζονται τρία παρόμοια χρώματα (ἐρυθρὰ, πελιδνὰ, μέλανα).

166. Ἀπὸ τῆ φυσιολογικῆ θέσε τους.

167. Ἡ ρίκνωση τῶν ὀφθαλμῶν προέρχεται ἀπὸ ἐξάτμιση τῆς ὑγρότητάς τους, μὲ ἀποτέλεσμα αὐτοῖ νὰ ὑποχωροῦν πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ τῆς ὀφθαλμικῆς κοιλότητος βλ. Γαλην., Ὑπόμν. εἰς Ἴπποκρ. Προγν. 1, 7 [XVIII/B', σ. 29, 1-5 K. = CMG V/9/2, σσ. 212, 26-213, 1]: κοῖλοι δὲ οἱ ὀφθαλμοὶ διὰ τὰς αὐτὰς αἰτίας, ἀλλ' ὄσω τῆς ἄκρας ῥινός εἰσιν ὑγρότεροί τε καὶ μαλακώτεροι, τοσοῦτω θᾶττον κοιλαίνονται. ἀλλὰ καὶ πνεύματος ψυχικοῦ παμπόλλου μετέχουσι καὶ θερμασίας οὐκ ὀλίγης, ὧν ἀπολειπόντων αὐτοὺς εἰκότως συστέλλονται. τοῦτο δ' ἐστὶν ὀφθαλμῶν κοιλότης.

53 Ἐτσι διδάσκει ὁ μεγάλος γιατρός [ὁ Ἴπποκράτης], ὅταν ἐμφανίζονται αὐτὰ τὰ παλαιὰ χρόνια συμπτώματα. Ἐμεῖς λέμε, χωρὶς ἐπιφύλαξη, ὅτι τὰ συμπτώματα αὐτὰ ὀφείλονται σὲ ἀρρώστιες μεγάλης διάρκειας¹⁶⁸ καὶ στὴν προσβολὴ τοῦ σώματος ἀπὸ αὐτές (ὅταν τὰ συμπτώματα αὐτὰ γίνουν ἐντονότερα, αὐτὸ σημαίνει μὴ ροὴ δακρύων καὶ φλεγμονὴ τῶν ὀφθαλμῶν, ἢ ὅποια καλύπτει τὸν ὀφθαλμὸ μὲ πέπλο, ὅμοιο μὲ ἰστὸ ἀράχνης¹⁶⁹, τὸ ὁποῖο διαπερνᾶται ἀπὸ κόκκινα φλεβίδια). Αὐτὸς¹⁷⁰ μᾶς προειδοποιεῖ ἀκόμη γιὰ τὰ λαμπερὰ μάτια καὶ γιὰ τὰ μάτια ποὺ εἶναι πεταγμένα πρὸς τὰ ἔξω καὶ γιὰ τὴν ξηρότητα τῶν βλεφάρων καὶ τὴ ρίχνωσή τους, ἐπειδὴ ὅλο αὐτὸ¹⁷¹ δημιουργεῖται ἀπὸ μιὰ ἐλαφρὰ ψυχικὴ σύγχυση¹⁷². Ὑπάρχουν ὁμοίως πολλοὶ ἄνθρωποι, τὰ μάτια τῶν ὁποίων εἶναι λαμπερὰ καὶ πεταγμένα πρὸς τὰ ἔξω, τὰ βλέφαρά τους εἶναι ξηρὰ καὶ τὰ στόματά τους μένουν ἀνοικτά. Ξαπλώνουν ἀνάσκελα καὶ τεντώνουν ἀνοικτὰ τὰ χέρια καὶ τὰ πόδια τους. Κάποιοι ἀπὸ αὐτοὺς κοιμοῦνται μπρούμυτα. Τὰ συμπτώματα αὐτὰ ποὺ κατονομάσθηκαν κατὰ τὰ βαριὰ νοσήματα ἐπιβραδύνουν τὸν θάνατο τοῦ ἀσθενοῦς. Ὁ ὕπνος στὴ δεξιὰ ἢ τὴν ἀριστερὴ πλευρὰ δηλώνει τὴν ὑγεία τῶν ψυχικῶν δυνάμεων¹⁷³. Γνωρίζουμε ὅτι ἡ πλάτη εἶναι φαρδιά, καὶ ὅτι τὸ νεκρὸ σῶμα, ὅταν πέφτει, πέφτει μὲ τὸ πρόσωπο ἢ μὲ τὴν πλάτη, ἀλλὰ ὁποῖος εἶναι ζωντανός, ξαπλώνει στὴ δεξιὰ ἢ τὴν ἀριστερὴ πλευρὰ του. Ὅταν ἡ ζωικὴ δύναμη εἶναι ὑγιής, ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ βαδί-

168. Δηλ. χρόνια.

169. Βλ. παραπάνω, ὑπόσημ. 158.

170. Ὁ Ἴπποκράτης.

171. Δηλ. ὅλη αὐτὴ ἡ κατάσταση.

172. Γιὰ τὸ περιεχόμενο τῶν παραγρ. 52-53 (μέχρι τὸ σημεῖο αὐτό) ὁ Issa παραπέμπει στὸ Προγν. 2, βλ. *Die «galenische» Schrift «Über den plötzlichen Tod»*, σ. 18 (sim.), καὶ στὴν περίπτωση αὐτὴ ὅμως ἰσχύει ἡ παρατήρηση ποὺ ἔγινε παραπάνω, ὅτι δηλ. μόνο τμήματα τοῦ κεφαλαίου αὐτοῦ ταυτίζονται μὲ τὰ ὅσα ἐκτίθενται στίς ἐν λόγω δύο παραγράφους.

173. Πρβ. Ἴπποκρ., Προγν. 3: *κεκλιμένον δὲ χρὴ καταλαμβάνεσθαι τὸν νοσέοντα ὑπὸ τοῦ ἰητροῦ ἐπὶ τὸ πλευρὸν τὸ δεξιὸν ἢ τὸ ἀριστερὸν καὶ τὰς χεῖρας καὶ τὸν τράχηλον καὶ τὰ σκέλεα ὀλίγον ἐπικεκαμμένα ἔχοντα καὶ τὸ σῶμα ὑγρὸν κείμενον οἷτω γὰρ καὶ οἱ πλείστοι τῶν ὑγιαίνοντων κατακλίνονται ἄρισται δὲ τῶν κατακλισίων αἱ ὁμοιόταται τῆσι τῶν ὑγιαίνοντων. ὕπτιον δὲ κείσθαι καὶ τὰς χεῖρας καὶ τὰ σκέλεα ἐκτεταμένα ἔχοντα ἤσσον ἀγαθόν* βλ. καὶ Issa, *Die «galenische» Schrift «Über den plötzlichen Tod»*, σ. 19 (sim.).

ζει στὰ σκέλη του¹⁷⁴, ἀκόμη καὶ ὅταν κουβαλᾷ ἓνα βαρὺ φορτίο. Ὄταν ἡ ζωϊκὴ δύναμη ἔχει πεθάνει, δὲν μπορεῖ πλέον νὰ στηριχθεῖ στὰ πόδια του. Ὄταν αὐτὴ¹⁷⁵ εἶναι ἰσχυρὴ, αὐτὸς μπορεῖ νὰ στηρίζεται καὶ κατὰ τὸν θάνατό του νὰ περιστρέφεται¹⁷⁶. Ἡ ἴδια ἡ φύση δὲν ἔχει τὴν ἰδιότητα τῆς περιστροφῆς¹⁷⁷. Ὄταν ὁ ἄνθρωπος εἶναι ξαπλωμένος ἢ ἀναπαύεται ἢ συσπειρώνεται, ὅπως ἓνα θηρίο, ἡ φύση μὲ τὸ φυσικὸ θερμὸ¹⁷⁸ μεταβαίνει πρὸς τὰ κάτω πρὸς πέψη τῆς τροφῆς καὶ τῶν χυμῶν. Ἐξ αἰτίας αὐτοῦ συστέλλουμε τὰ σκέλη καὶ τὸ σῶμα μας. Ὄταν κάποιος κάμπτεται πρὸς τὰ ἔμπροσ ἢ συμπλέκει τὰ χέρια καὶ τὰ σκέλη, αὐτὸ ἀποτελεῖ κακὸ σύμπτωμα, ποὺ ὑποδηλώνει ψυχικὴ σύγχυση ἢ ἓνα ἐπικείμενο ἐπεισόδιο¹⁷⁹ ἢ σπασμὸ τῶν νεύρων καὶ τῶν μυῶν¹⁸⁰. Ὄταν ἡ ξηρότητα ἐπικρατήσει καὶ πλεονάσει, ὁ ἀέρας διεισδύει στὰ νεῦρα καὶ τοὺς μῦς¹⁸¹ λόγω ἐλαττώσεως τῆς ὑγρότητας. Στὸ σύνολό τους νεῦρα, χορδές [τένοντες]¹⁸² καὶ ἀρθρώσεις συμπλέκονται. Ἐξ αἰτίας αὐτοῦ, σὲ ξαφνικὴ μεταβολὴ πρὸς τὸ καλύτερο ἢ τὸ χειρότερο, τὸ στόμα μορφάζει καὶ τὰ χεῖλη τρέμουν, τὰ μάτια

174. Δηλ.: νὰ βαδίζει στηριζόμενος στὰ σκέλη του.

175. Δηλ. ἡ ζωϊκὴ δύναμη.

176. Προφανῶς ἐννοεῖ, ἂν κάποιος πεθαίνοντας τύχει νὰ εἶναι ὄρθιος, ἐξ αἰτίας τῆς ἰσχυρῆς φύσεώς του ἐνδέχεται νὰ μὴν πέσει πρὸς τὰ ἔμπροσ ἢ πρὸς τὰ πίσω, ὅπως εἶναι τὸ σῆνηθες, ἀλλὰ, στὴν προσπάθειά του νὰ παραμείνει ὄρθιος, νὰ κάνει μιὰ περιστροφή γύρω ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ του.

177. Τί ἀκριβῶς σημαίνει ἡ πρόταση αὐτὴ ἢ τί διάβασε στὸ ἐλληνικὸ πρωτότυπο ὁ Ἄραβας μεταφραστὴς δὲν κατέστη δυνατὸν νὰ τὸ ἀποσαφηνίσω, ὥστε νὰ γίνουν κατανοητὰ τὰ ὅσα λέγονται ἐδῶ.

178. Γιὰ τὸ φυσικὸν θερμόν (ἢ ἔμφυτον θερμόν ἢ φυσικὴν θερμασίαν ἢ φυσικὴν θερμότητα) βλ. ἐνδεικτικὰ Γαλην., Ὑπόμν. εἰς Ἴπποκρ. Ἐπιδημ. ΣΤ 4, 26 [XVII/B', 208, 8-11 K. = CMG V/10/2/2, σ. 241, 24-26] (φυσικὸν θερμόν/φυσικὸν θερμόν)· ὁ.π. 5, 5 [XVII/B', 250, 3-4 K. = CMG V/10/2/2, σ. 272, 18] (ἔμφυτον θερμόν)· Π. χρ. ἀναπν. 5 [IV 506, 1 K. = σ. 126, 9 Farley - Wilkie] (φυσικὴ θερμασία)· Π. πτισάν. 2 [VI 818, 15-16 K. = CMG V/4/2, σ. 456, 13-14] (φυσικὴ θερμότης), κ.ἄ.

179. Δηλ. κάποια ἔξαρση τῆς νόσου, ἓναν παροξυσμὸ τῆς.

180. Πρβ. Ἴπποκρ., Προγν. 3: εἰ δὲ καὶ προπετῆς γένοιτο καὶ καταρρέοι ἀπὸ τῆς κλίνης ἐπὶ τοὺς πόδας, δεινότερόν ἐστι τοῦτο ἐκείνου.

181. στὰ νεῦρα καὶ τοὺς μῦς] «in die Nerven- und Muskelkörper» (γερμ. μετάφρ.) βλ. Issa, *Die «galenische» Schrift «Über den plötzlichen Tod»*, σ. 20 (ἡ ἀκριβέστερη μετάφραση εἶναι: «στὸ σῶμα τῶν νεύρων καὶ τῶν μυῶν»).

182. τένοντες] «Saiten [Sehnen]» (γερμ. μετάφρ.) βλ. Issa, *Die «galenische» Schrift «Über den plötzlichen Tod»*, σ. 20.

στραβίζουν καὶ τὰ φρύδια τρέμουν¹⁸³. Ὅποιος ἔχει ἰσορροπημένο πνεῦμα καὶ ὑγιή ψυχή, αὐτὸς δὲν χρειάζεται κανέναν βοηθό, ὁ ὁποῖος θὰ διώξει τὸν ἐχθρό του, καὶ εἶναι ἰσχυρὸς καὶ ἄτρωτος στὰ νοσήματα. Ὅταν αὐτὸς δὲν ἤρεμει πλέον μὲ τὸν βοηθό του¹⁸⁴, ἐννοῶ τὸν γιατρό, αὐτὸ ἀποτελεῖ σύμπτωμα ἐλαφρᾶς ψυχικῆς συγχύσεως, καὶ κυρίως δταν αὐτὸς πρὶν ἀπὸ τὴν ἀρρώστια εἶναι προσηνής.

54 Ἡ δήλωση τοῦ Ἱπποκράτη ὅτι ὁ ἄρρωστος ἀναπηδᾷ ξαφνικὰ καὶ κάθεται, φανερώνει ἐπίσης ἓνα ἄσχημο σύμπτωμα. Κάτι τέτοιο ἐμφανίζεται σὲ οἰδήματα τοῦ διαχωριστικοῦ τοιχώματος [διαφράγματος]¹⁸⁵, πάνω ἀπὸ αὐτὸ ἢ σ' αὐτὸ τὸ ἴδιο, σὲ οἰδήματα τῶν πνευμόνων ἢ στοὺς μῦς τῶν πλευρῶν¹⁸⁶. Γνωρίζεις ὅτι τὸ νερὸ μὲ τὴ θερμότητά του καὶ τὴ δριμεῖα ποιότητά του μεταδίδει τὰ οἰδήματα. Ὅταν διαπιστωθεῖ οἰδήματα μὲ πόνους τῶν πλευρῶν, σ' αὐτὸ ὑποκρύπτεται κάποιος κίνδυνος, καὶ ἐπειδὴ αὐτὸ ἐδράζεται κοντὰ στὴν καρδιὰ καὶ τοὺς πνεύμονες, ἀνεβαίνει πρὸς τὸν ἐγκέφαλο, καὶ γι' αὐτὸ συμβαίνει στὸν ἄρρωστο δίψα καὶ πονοκέφαλος, ἂν ἔχει πυρετό. Ὅταν πόνοι τοῦ στήθους, πὺ ἐμφανίζονται ὡς συνέπεια οἰδημάτων, διαρκοῦν πολὺ καὶ γίνονται ὀδυνηρότεροι, προκαλεῖται στὸν ἄρρωστο ξηρότητα καὶ σκληρότητα, ἢ ὁποῖα ἐπεκτείνεται στὸ νευρικὸ σύστημα. Ἐξ αἰτίας αὐτοῦ ἐμφανίζεται στὸν ἄρρωστο ἐλαφρὰ ψυχικὴ σύγχυση, σπασμοὶ καὶ ταχεῖα ἀναπνοή, πὺ ἢ μία συμπίπτει μὲ τὴν ἄλλη. Ἄν ἢ ψυχικὴ σύγχυση ἐπιδεινωθεῖ, ὁ θάνατος εἶναι κοντά, καὶ ὁποῖος βρῖσκεται σ' αὐτὴ τὴν κα-

183. «Ξαπλώνουν ἀνάσκελα ...» (μέχρι τὸ σημεῖο αὐτό) βλ. Issa, *Die «galenische» Schrift «Über den plötzlichen Tod»*, σ. 19 (sim.: Ἱπποκρ., Προγν. 3).

184. Ὑποθέτω ὅτι πρόκειται γιὰ πλημμελῆ κατανόηση τοῦ ἑλληνικοῦ πρωτοτύπου ἀπὸ τὸν Ἄραβα μεταφραστή· τὸ ἀναμενόμενο νόημα τῆς φράσεως αὐτῆς θὰ ἦταν τὸ ἀκόλουθο: «Ἄν αὐτὸς (ὁ ἀσθενής), παρὰ τὶς φροντίδες τοῦ γιατροῦ του, δὲν ἤρεμει, ...». Προφανῶς ὁ γιατρὸς χαρακτηρίζεται ὡς «βοηθὸς» τοῦ ἀσθενῆ στὴ μάχη ἐναντίον τῆς ἀρρώστιας. Πρβ. τὴν ἄποψη πὺ ἐκτίθεται στὴν ἱπποκρατικὴ πραγματεία Ἐπιδημ. Α' 11: ὁ ἰητρὸς ὑπηρετῆς τῆς τέχνης· ὑπεναντιοῦσθαι τῷ νοσήματι τὸν νοσέοντα μετὰ τοῦ ἰητροῦ.

185. διαφράγματος] «Trennwand [Diafragma]» (γερμ. μετάφρ.) βλ. Issa, *Die «galenische» Schrift «Über den plötzlichen Tod»*, σ. 20. Βλ. καὶ παραπάνω, παραγρ. 7 (καὶ ὑπόσημ. 98).

186. Πρβ. Ἱπποκρ., Προγν. 3: ἀνακαθίζειν δὲ βούλεσθαι τὸν νοσέοντα τῆς νοῦσου ἀκμαζούσης πονηρὸν μὲν ἐν πάσι τοῖσιν ὀξέσι νοσήμασιν, κάκιστον δὲ ἐν τοῖσι περιπνευμονικοῖσιν. Μὲ τὴν ἔκφραση «στοὺς μῦς τῶν πλευρῶν» ἐννοοῦνται οἱ μεσοπλεύριοι μῦες.

τάσταση, δὲν θὰ ἐπιζήσει πέραν τῆς ἐνδέκατης ἡμέρας.

55 Ὁ Ἴπποκράτης λέει: Πρέπει νὰ ἐξετάσεις ὁλόκληρο τὸ σῶμα τοῦ ἀρρώστου σὲ περιπτώσεις βαρέων νοσημάτων καὶ τί ἔχει ἀλλάξει κατὰ τὴ διάρκεια τῆς νόσου ἢ προηγουμένως¹⁸⁷. Ὄταν ὁ ἄρρωστος ἔχει ἔλκη καὶ ἡ φύση του εἶναι ἄσχημη ἐξ αἰτίας τῆς βαρύτητας τῆς νόσου καὶ τῆς κακοηθείας τῆς¹⁸⁸, ὁ θεράπων πρέπει νὰ ἐξετάσει καὶ νὰ παρατηρήσει τὰ ἔλκη, ἂν ἡ χροιά τους ἔχει ἀλλάξει κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ βαρέος νοσήματος. Ἄν ἡ φύση τοῦ ἀσθενοῦς εἶναι κακὴ καὶ ἔχει ἐπικεντρωθεῖ στὴν ἀρρώστια¹⁸⁹, τὰ ἔλκη δὲν ὀδηγοῦν στὸν θάνατο· γιατί, ὅταν ἡ φύση βρίσκεται σ' αὐτὴ τὴν κατάσταση, δὲν ἔχει πλέον τὴ δυνατότητα νὰ δημιουργεῖ τοὺς χυμούς. Στὴ συνέχεια μεταβάλλεται τὸ χρῶμα τῶν ἐλκῶν, ἀνάλογα μὲ τὸ ἂν εἶναι διαθέσιμος πολὺς ἢ λίγος χυμός. Ὁ Ἴπποκράτης λέει ὅτι αὐτὸς¹⁹⁰ μπορεῖ νὰ εἶναι μαῦρος, κίτρινος ἢ νὰ ἔχει τὸ χρῶμα τοῦ οὐρανοῦ ...¹⁹¹.

56 Ὄταν ἐμφανισθεῖ ἓνας ὄγκος ποὺ δὲν μετακινεῖται, πρέπει νὰ παρατηρήσεις τὴν ὄψη, τὴν περιοχὴ ὅπου ἐντοπίζεται, τὴν ἐξάπλωσὴ του σὲ κάποιο ὄργανο καὶ τὴν ἰδιαίτερη ἐμφάνισή του. Πρέπει ἀκόμη νὰ ἐξετάσεις τὸ μέγεθος τοῦ ὄγκου, ἂν αὐτὸς ἡμέρα μὲ τὴν ἡμέρα μεγαλώνει, ἂν γίνεται συμπαγής, ἂν στρογγυλεύει, ἂν ἐρεθίζεται, ἂν τὸ χρῶμα του ἀλλάζει ἀσυνήθιστα, ἂν γίνεται ἐντονότερος ἢ παίρνει χρῶμα παρόμοιο μὲ τοῦ οὐρανοῦ, ἂν μεταβάλλεται σὲ πυώδη ἢ ἂν αἱμορραγεῖ πάρα πολὺ. Ἄν ὁ ὄγκος αὐτὸς δὲν θεραπεύεται¹⁹², πρόκειται γιὰ ἓναν κακοήθη, ὀλέθριο ὄγκο.

57 Ὅσον ἀφορᾷ τὴν κίνηση τῶν χειρῶν λέμε τὰ ἀκόλουθα¹⁹³: Ὄταν

187. Δηλ. ὁ γιατρὸς πρέπει νὰ ἔχει ὑπ' ὄψιν του ὄχι μόνο τὶς ἀλλαγές ποὺ ἔγιναν στὸ σῶμα τοῦ ἀρρώστου ἀπὸ τότε ποὺ τοῦ ἐκδηλώθηκε ἡ ἀρρώστια μέχρι τὴ στιγμή τῆς (πρώτης) ἐξετάσεώς του, ἀλλὰ καὶ τὶς τυχόν ἀλλαγές ποὺ εἶχαν συμβεῖ πρὶν τὴν ἀρχὴ τῆς ἀρρώστιας.

188. Δηλ. τῶν ἐλκῶν.

189. Πιθανότατα τὸ χωρίο αὐτὸ ἀπηχεῖ τὴν ἱπποκρατικὴ ἄποψη ὅτι ἡ φύση τοῦ ἀνθρώπου εἶναι αὐτὴ ποὺ πρωτίστως συμβάλλει στὴν ἴαση τῆς νόσου· βλ. Ἴπποκρ., Ἐπιδημ. ΣΤ' 5, 1: νούσων φύσιες ἰητροί.

190. Ὁ χυμός.

191. Χάσμα στὸ χφ. Γιὰ τὶς παραγρ. 54 καὶ 55 βλ. καὶ Issa, *Die «galenische» Schrift «Über den plötzlichen Tod»*, σ. 20 (sim.: Ἴπποκρ., Προγν. 3).

192. Δηλ. ἂν δὲν ὑποχωρεῖ μὲ τὴν ἐφαρμοζόμενη θεραπευτικὴ ἀγωγή.

193. Πρβ. Ἴπποκρ., Προγν. 4: περὶ δὲ χειρῶν φορῆς τάδε γινώσκω. Βλ. καὶ Issa, *Die «galenische» Schrift «Über den plötzlichen Tod»*, σ. 22 (sim.: Ἴπποκρ.,

ἡ φύση¹⁹⁴ τοῦ ἐγκεφάλου ἀλλοιωθεῖ καὶ οἱ χυμοὶ ἀύξηθοῦν καὶ γίνουσι δακνώδεις¹⁹⁵ περισσότερο ἀπὸ ὅσο ἀναλογεῖ στὴ φυσικὴ κατάστασή τους, τότε ἀνέρχεται πρὸς τὸν ἐγκέφαλο ἀτμός¹⁹⁶ <...>¹⁹⁷ σπασμὸς καὶ ἰλιγγοσ. Εἶπαμε προηγουμένως γιὰ τὴ συχνότητα τῆς κινήσεως, ὅτι αὐτὴ προέρχεται ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς ψυχῆς στὴν ὕλη, καὶ ἐπίσης ἀπὸ τὶς ἀρρώστιες. Ἡ αἰτία γι' αὐτὸ εἶναι: Ὅταν ὁ χυμὸς καὶ οἱ χυμοὶ¹⁹⁸ γίνουσι σαπροὶ καὶ δριμεῖς, στὴ συνέχεια ὁδηγοῦν τὸν ἀέρα πρὸς τὰ ἐπάνω καὶ πρὸς τὰ κάτω. Ἔτσι τώρα θὰ ἀποδείξουμε τὴν κίνηση αὐτῶν τῶν πνευμάτων. Λέμε ὅτι τὸ πνεῦμα αὐτὸ εἶναι ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖο γεννᾶται ἀπὸ τὴ φύση στὶς διακλαδώσεις (νεῦρα, ἀγγεῖα κτλ.) μὲ τὴ

Προγν. 4). Γιὰ τὴν ἐξήγηση τῆς προκλήσεως τῶν κινήσεων αὐτῶν βλ. Γαλην., Ὑπόμν. εἰς Ἴπποκρ. Προγν. 1, 23 [XVIII/B', σ. 71, 12 κ.έ. = CMG V/9/2, σ. 236, 1 κ.έ.]: αἱ τῶν χειρῶν φοραί, τουτέστιν ἐνέργειαί τε καὶ κινήσεις, οἷας εἴρηκε νῦν, ἐπὶ φαντασίᾳ γίνονται παραπλησίᾳ τῇ τῶν ὑποχουμένων. ... Σχετικὰ μὲ τὴν κίνηση τῶν χειρῶν σὲ περιπτώσεις βαρῶν νοσημάτων βλ. καὶ παρακάτω, παραγρ. 58 καὶ 63.

194. φύση] Ἡ λέξη ποῦ ὑπάρχει στὴ γερμ. μετάφρ. εἶναι «Gemüt», γιὰ τὴν ὁποία ὁ Issa, *Die «galenische» Schrift «Über den plötzlichen Tod»*, σ. 22, ὑποσημ. 1, σημειώνει: «ἡ λέξη αὐτὴ θὰ ἦταν δυνατὸν νὰ ἀντικαταστήσει τὴν ἑλληνικὴ λέξη φύσις ἀλλὰ καὶ τὸ οὖσ. ἰδέα».

195. Γιὰ τοὺς δακνώδεις χυμοὺς βλ. Γαλην., Θεραπ. μέθ. 12, 7 [X 855, 14 K.]: ἡ δὲ δῆξις ὑπὸ χυμοῦ δακνώδη φύσιν ἔχοντος. Βλ. καὶ παραπάνω, ὑποσημ. 163 (δακνώδης χολή), καὶ ὑποσημ. 216 καὶ 221 (δακνώδεις χυμοί).

196. Γιὰ τὶς ἀναθυμιάσεις/ἀτμοὺς ποῦ ἀπὸ ποικίλες αἰτίες ἀνέρχονται πρὸς τὸ κεφάλι βλ. Γαλην., Ὑπόμν. εἰς Ἴπποκρ. Προγν. 1, 23 [XVIII/B', σσ. 73, 17-74, 2 K. = CMG V/9/2, σ. 237, 8-11]: οὕτως οὖν συμβαίνει καὶ κατὰ τοὺς ὀξείας πυρετοὺς καὶ κατὰ τὰς περιπνευμονίας ἀναθυμιωμένων ἐπὶ τὴν κεφαλὴν τῶν ἐν τῷ σώματι χυμῶν συναπολαύειν τῆς ἀναθυμιάσεως αὐτῶν τὸ κατὰ τὴν κόρην ὑγρὸν ἐκεῖνο τὸ καθαρὸν ἀκόμη βλ. Ἴπποκρ., Π. ἀδέν. 7: καὶ ἅμα ἀναπέμπει τὸ σῶμα ἀτμοὺς ἐς τὴν κεφαλὴν παντοίους ἄνω.

197. Πιθανότατα στὸ σημειο αὐτὸ τοῦ κειμένου ὑπάρχει χάσμα, ποῦ δὲν ἐντοπίσθηκε ἀπὸ τὸν Issa, *Die «galenische» Schrift «Über den plötzlichen Tod»*, σ. 22, καὶ τὸ ὁποῖο μὲ βάση τὸ νόημα θὰ μπορούσε νὰ συμπληρωθεῖ ὡς ἀκολουθῶς «... ἀτμός <, ἀπὸ τὸν ὁποῖο προκαλοῦνται> σπασμὸς καὶ ἰλιγγοσ».

198. Ὅταν ὁ χυμὸς καὶ οἱ χυμοὶ] «Wenn der Chymus und die Chymoi» (γερμ. μετάφρ.) βλ. Issa, *Die «galenische» Schrift «Über den plötzlichen Tod»*, σ. 22: δὲν κατέστη δυνατὸν νὰ διευκρινίσω τί ἀκριβῶς σημαίνει ἡ ἔκφραση αὐτή, θεωρῶ ὅμως ὅτι ἐνδέχεται μετὰ τὸ «Chymus» νὰ ἔχει παραλειφθεῖ κείμενο, χωρὶς νὰ μπορεῖ νὰ ἀποκλεισθεῖ καὶ μεταφραστικὴ ἀστοχία τοῦ Issa.

θέληση τοῦ Θεοῦ¹⁹⁹. Ἡ δύναμη τοῦ πνεύματος αὐτοῦ, ἡ ἀτονία του καὶ ἡ ἡρεμία του ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὴν τροφή, τὰ ποτά, τὴν εἰσπνοὴ τοῦ ἀέρα καὶ ἀπὸ τὴν ἀλλαγὴ τῶν ἐποχῶν καὶ τοῦ σώματος²⁰⁰.

58 Ὄταν οἱ χυμοὶ θερμανθοῦν καὶ ἡ ὑγρότητα ἢ ὁποῖα ὑπάρχει στὶς διακλαδώσεις²⁰¹ καὶ στὶς φλέβες ἐλαττωθεῖ, καὶ ὅταν ἡ ξηρότητα καὶ ἡ σκληρότητα ἐξαπλωθοῦν, ἀκολουθῶς ὁ χυμὸς, ποὺ αὐτὸς καθ' ἑαυτὸς εἶναι ἡ αἰτία τῆς νόσου, ἀναμιγνύεται μὲ τὸν ἀέρα. Ὄταν αὐτὰ ἔχουν ἀναμιχθεῖ, ὁ ἀέρας ἐπιζητεῖ ἀλλαγὴ ἀπὸ ψυχρὸς σὲ θερμό, ἔτσι ὅπως συμβαίνει μὲ τοὺς χυμοὺς, οἱ ὁποῖοι εἶναι ἡ αἰτία τῶν νοσημάτων. Ὄταν ἡ αἰτία τοῦ νοσήματος εἶναι ἡ κίτρινη δακνώδης χολή²⁰², τότε ὁ ἀέρας ἀνέρχεται γρήγορα ἀπὸ τὰ κατώτερα μικρότερης σημασίας ὄργανα στὰ ἀνώτερα κύρια ὄργανα τοῦ σώματος, ἐννοῶ τὴν καρδιά, τοὺς πνεύμονες καὶ τὸν ἐγκέφαλο. Ὄταν τὸ πνεῦμα ἀνέλθει στὴν καρδιά, ἔχει κανεὶς ἰλιγγο, καρδιακοὺς παλμούς, δύσπνοια, διαταραχὲς τῆς θερμοκρασίας του <...>²⁰³ καὶ πρέπει νὰ ἐπικρίνεται ὅπως σὲ περίπτωσι καμάτου. Ὄταν συνδυασθεῖ ὁ ἐγκέφαλος μὲ τὴν καρδιά²⁰⁴, ἐξ αἰτίας αὐτοῦ συμβαίνει ἐλαφρὰ ψυχικὴ σύγχυσις, ὑδροφοβία²⁰⁵ καὶ ἰλιγγος. Ὄταν ὁ χυμὸς πλεονάσει σὲ κάποιον, ὁ ὁποῖος ἐξεμεῖ κάτι ποὺ εἶναι κόκκινο λόγω τῆς ἐρυθρᾶς χολῆς²⁰⁶, ἐπειδὴ αὐτὸς [ὁ χυμὸς] εἶναι

199. Σχετικὰ μὲ τὴν προέλευσι τοῦ χωρίου «Ἐμεῖς λέμε ... θέλησι τοῦ Θεοῦ» βλ. τὸ σχόλιον στὴν ὑποσημ. 136.

200. Δηλ. τὶς ἀλλαγὲς ποὺ συντελοῦνται στὸ σῶμα ἀνάλογα μὲ τὴν ἡλικία τοῦ ἀνθρώπου.

201. Ἀμέσως παραπάνω ὁ Ἄραβας μεταφραστὴς διευκρίνισε ὅτι μὲ τὸν ὄρο «διακλαδώσεις» («Verästelungen» στὴ γερμ. μετάφρ., βλ. Issa, *Die «galenische» Schrift «Über den plötzlichen Tod»*, σ. 22) ἐννοοῦνται τὰ νεῦρα, τὰ ἀγγεῖα (δηλ. οἱ ἀρτηρίες καὶ οἱ φλέβες) κτλ., ἐνῶ ἐδῶ φαίνεται νὰ διαχωρίζεται τὶς φλέβες ἀπὸ τὶς «διακλαδώσεις».

202. Γιὰ τὴ δακνώδη χολή βλ. καὶ παραπάνω, ὑποσημ. 163.

203. Προφανῶς κάτι ἔχει παραλειφθεῖ ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτό, ἀφοῦ ἡ φράσις «und muss wie bei Ermüdung hecheln» (γερμ. μετάφρ., βλ. Issa, *Die «galenische» Schrift «Über den plötzlichen Tod»*, σ. 22) δὲν συνδέεται νοηματικὰ μὲ ὅσα λέγονται ἀμέσως προηγουμένως.

204. Δηλ. ὅταν τὸ πνεῦμα καταλάβει ταυτόχρονα τὴν καρδιά καὶ τὸν ἐγκέφαλο.

205. Ἡ ὑδροφοβία, ὡς γνωστὸν, προκαλεῖται κυρίως ἀπὸ δάγκωμα λυσσασμένου σκύλου.

206. Γιὰ τὴν ἐρυθρὰ χολή βλ. Γαλην., *Π. μελ. χολ.* 2 [V 110, 5-7 K. = CMG V/4/1/1, σ. 74, 8-10]: οὕτω γούν καὶ τὴν ἐρυθρὰν χολὴν ὠνόμασαν, ἐγγύς οὖσαν

παντελῶς δακνῶδης²⁰⁷, ἀκολουθῶς ἡ δριμύτητα αὐτὴ ἀνέρχεται πρὸς τὸν ἐγκέφαλο, ἐπειδὴ ὁ ἀτμός [δηλαδὴ τὸ πνεῦμα στὸν ἐγκέφαλο;] εἶναι δεκτικὸς πρὸς ὑποδοχὴ τοῦ ἀτμοῦ καὶ τοῦ ἰλίγγου, ὁ ὁποῖος ἀνέρχεται ἀπὸ τὴν κοιλιὰ. Ἡ φύση του τὸν καθιστᾷ ἐπίσης ἐνεργὸ στὰ συμπτώματα τῶν βαρέων νοσημάτων, τὰ ὁποῖα προκαλοῦνται ἀπὸ τὴν ἐρυθρὰ χολή. Ἐκεῖνοι, ποὺ προσεβλήθησαν ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀρρώστια ἐξ αἰτίας τῆς κίτρινης χολῆς, παρουσιάζουν ἐλαφρὰ ψυχικὴ σύγχυση, κίνηση τῶν χειρῶν²⁰⁸, πέπλο μπροστὰ στὰ μάτια τους καὶ βλάβες τῆς δράσεως παρόμοιες μὲ ἀστραπὲς φωτιᾶς. Τὰ πρόσωπά τους εἶναι καθαρὰ, τὸ δέρμα τοῦ μετώπου τους τεντώνεται, τὸ ἀκρορρίνιό τους γίνεται ἀκόμη πιὸ μυτερὸ καὶ τὰ μάτια τους βαθουλώνουν²⁰⁹. Εἶναι σὰν νὰ ἔχουν ἐνώπιόν τους ἕναν ἐχθρό, ποὺ θέλει νὰ τοὺς πολεμήσει²¹⁰. Μερικοὶ ἀναπηδοῦν ἀπὸ τὸ κρεβάτι, σὰν νὰ θέλουν νὰ αἰχμαλωτίσουν τὸν ἐχθρό τους.

59 Συμπτώματα τῶν νοσημάτων, ποὺ προκαλοῦνται ἀπὸ τὴ μαύρη χολή: Ὅταν αἰτία τῆς νόσου εἶναι ἡ μαύρη, πολὺ δριμεῖα χολή, ἀπὸ αὐτὴ προκαλοῦνται ἡ ὑδροφοβία καὶ ἡ παραφροσύνη. Ὁ ἄρρωστος ξεντύνεται καὶ ξεσχίζει τὰ ρούχα του, περιπλανᾶται σὲ στενοὺς δρόμους, ἀνεβαίνει σὲ μέρη ποὺ βρίσκονται ψηλὰ καὶ κραυγάζει ἀκατανόητα πράγματα²¹¹. Τὰ μάτια του εἶναι συσπασμένα, τὸ πρόσωπό του ἔχει γίνεи μαῦρο, καὶ ἡ γλῶσσα του γίνεται βραχύτερη. Ὅταν ἡ ἀσθένεια χειροτερέψει, τὸν βλέπει κανεῖς νὰ μαδᾷ τὶς κλωστὲς ἀπὸ τὰ ρούχα του καὶ νὰ ξύνει κομμάτια ἀπὸ τοὺς τοίχους. Σηκώνεται καὶ πέφτει στὰ γόνατα, σὰν νὰ ὑποδέχεται κάποιον σημαντικὸ ξένο, βλέπει τοὺς τάφους καὶ τοὺς νεκρούς, σὰν αὐτοὶ νὰ ἀνεβαίνουν σὲ ὑψηλὰ σπήλαια ἢ νὰ κατεβαίνουν σὲ βαθιὰ μέρη. Οἱ κοιλιῆς τῶν ἀσθενῶν αὐτῶν εἶναι προσημένες. Σ' ὅλα αὐτὰ τὰ συμπτώματα ἐπισυμβαίνουν

αἵματι λεπτῶ κατὰ τὴν σύστασιν, καὶ Ὑπόμν. εἰς Ἴπποκρ. Ἐπιδημ. ΣΤ' 5, 14 [XVII/B', σ. 271, 11-12 K. = CMG V/10/2/2, σ. 285, 5-6]: οὕτως δὲ καὶ τὴν ἐρυθρὰν χολὴν ὀνομάζουσιν. αἵματος οὕσαν ὀρρόν.

207. Γιὰ τὸν δακνῶδη χυμὸ βλ. παραπάνω, ὑποσημ. 195.

208. Γιὰ τὴν κίνηση τῶν χειρῶν σὲ περιπτώσεις βαρέων νοσημάτων βλ. καὶ παραγρ. 58 καὶ 63.

209. Πρβ. παράγρ. 49 («Ἴπποκρατικὸ προσωπεῖο»): ἐπίσης πρβ. παράγρ. 50.

210. Βλ. καὶ στὴν ἀμέσως ἐπόμενη παράγραφος: «Ὅταν ἡ ψυχικὴ σύγχυση ἐπιδεινωθεῖ, τοὺς βλέπεις σὰν νὰ θέλουν νὰ πολεμήσουν καὶ σὰν νὰ ἀμύνονται πρὸς κάποιον ἄνθρωπο ποὺ τοὺς πλησιάζει (ἐπιθετικά)».

211. λόγια] «Dinge» (γερμ. μετάφρ.) βλ. Issa, *Die «galenische» Schrift «Über den plötzlichen Tod»*, σ. 23.

σπασμοί. Σ' εκείνους πού έχουν ελαφρὰ ψυχικὴ σύγχυση ἐξ αἰτίας τοῦ αἵματος²¹², ἐμφανίζονται κόκκινοι ὀφθαλμοὶ καὶ κόκκινα μάγουλα, ἢ γλῶσσα τους εἶναι δύσκαμπτη μέχρι τοῦ σημείου νὰ μὴν μποροῦν πλέον νὰ μιλήσουν, μερικὲς φορὲς τραγουδοῦν καὶ προσπαθοῦν νὰ κάνουν ἐντύπωση στοὺς συνανθρώπους τους, σηκώνονται γρήγορα καὶ ξανακάθονται χωρὶς νὰ ὑπάρχει ἀνάγκη γι' αὐτό. Παραμένουν ἄγρυπνοι, καὶ διακρίνονται οἱ φλέβες τῶν κροτάφων τους. Ὅταν ἡ ψυχικὴ σύγχυση ἐπιδεινωθεῖ, τοὺς βλέπεις σὰν νὰ θέλουν νὰ πολεμήσουν καὶ σὰν νὰ ἀμύνονται πρὸς κάποιον ἄνθρωπο πού τοὺς πλησιάζει²¹³, ξύνουν τὰ πτερύγια τῆς μύτης τους²¹⁴, σηκώνουν τὰ χέρια τους πρὸς τὰ ἐπάνω, πρὸς τὰ κεφάλια τους, καὶ ἐξετάζουν τὰ χέρια τους σὰν νὰ ἔτρεχε αἷμα ἀπὸ τὰ κεφάλια τους, καὶ κοιτοῦν τὰ ροῦχα τους σὰν νὰ ἦταν γεμάτα αἷμα. Στὸ σῶμα ὅποιου βρίσκεται στὴν κατάσταση αὐτὴ δὲν συμβαίνουν μεγάλες μεταβολές²¹⁵.

60 Συμπτώματα τῶν νοσημάτων πού προκαλοῦνται ἀπὸ τὸ φλέγμα: Ἐκεῖνοι πού ἔχουν προσβληθεῖ ἀπὸ νόσο ἐξ αἰτίας δακνωδούς φλέγματος²¹⁶, ἀπὸ τὴ σήψη καὶ τὴν καύση του, κινοῦν τὰ φρύδια καὶ τὰ χέρια,

212. Προφανῶς πλεονασμοῦ τοῦ αἵματος.

213. Προφανῶς ἐπιθετικά· βλ. τὸ τέλος τῆς ἀμέσως προηγ. παραγράφου.

214. Γιὰ τὸν ὀρισμὸ τῶν πτερυγίων βλ. παραπάνω, ὑπόσημ. 129.

215. Παράγρ. 59 («Ὅταν ἡ ἰσθένεια χειροτερέψει ...» κ.έ.), βλ. Ἱπποκρ., Προγν. 4: ἐν πυρετοῖσιν ὀξέσιν ἢ ἐν περιπνευμονίῃσι καὶ ἐν φρενίτισι καὶ ἐν κεφαλαλγίῃσι πρὸ τοῦ προσώπου φερομένας καὶ θηρενούσας διὰ κενῆς καὶ κροκῦδας ἀπὸ τὸν ἱματίων ἀποτιλλούσας καὶ καρφολογεούσας καὶ ἀπὸ τῶν τοίχων ἄχυρα ἀποσπώσας, πάσας εἶναι κακὰς καὶ θανατώδεις. Βλ. καὶ Issa, *Die «galenische» Schrift «Über den plötzlichen Tod»*, σ. 23 (sim.). Βλ. ἐπίσης Γαλην., Ὑπόμν. εἰς Ἱπποκρ. Προγν. 1, 23 [XVIII/B', σ. 75, 1-14 K. = CMG V/9/2, σσ. 237, 24-238, 6]: αὐτοὶ τοίνυν ἐδήλωσαν ἡμῖν, ἐπὶ τίσι φαντασίαις ἐκίνουν τὰς χεῖρας, ὡς Ἱπποκράτης ἔγραψεν. ἐξέχειν γὰρ αὐτοῖς ἐδόκουν αἱ τῶν ἱματίων κροκῦδες πολλαχόθι καὶ τοῖς τοίχοις ἄχυρα προσκειῖσθαι, πολλάκις δὲ καὶ κάρφη πολλὰ κατὰ τὴν στρωμνὴν ἐπικεῖσθαι καὶ παρέπεσθαι ζῶα μικρὰ πλησίον τῶν ὀφθαλμῶν. ταῦτα μὲν οὖν θηρεύειν ἐπιχειροῦσι περιφέροντες τὰς χεῖρας, ὡς τι ληψόμενοι. τὰ δ' ἄλλα ἐξέχειν φαινόμενα, τὰ μὲν ἀπὸ τῶν ἱματίων ἀφαιρεῖν ἐπιχειροῦσι, τὰ δὲ ἀποσπᾶν τοῦ τοίχου. χαλεπαὶ δ' εἰσὶν εἰκότως αἱ ποιοῦσαι τὰ τοιαῦτα συμπτώματα διαθέσεις, ὡς ἂν τοῦ μὲν ὀξέος πυρετοῦ καὶ τῆς περιπνευμονίας καὶ τῆς κεφαλαλγίας διὰ μέγεθος <χυμῶν> ἐργαζομένων αὐτά, τῆς δὲ φρενίτιδος διὰ τὸ κύριον τοῦ πεπονθότος μορίου.

216. Γενικὰ γιὰ τοὺς δακνωδεις χυμούς (αἷμα, φλέγμα, χολή) βλ. Ὁρειβ., Σύν. πρὸς Εὐστάθ. 9, 24 [CMG VI/3, σ. 293, 24-25]: βλάψει γὰρ τὰ τοιαῦτα τοὺς

τὰ πρόσωπά τους παραμορφώνονται. Ὄταν ἡ νόσος ἐπιδεινωθεῖ, πιστεύουν ὅτι εἶναι ζῶα, κάθονται στὰ τέσσερα, ...²¹⁷ βλέπουν κάτι σὰν φωτιὰ πὸν σπινθηρίζει, τάφους καὶ μαῦρο, βρωμερὸ καὶ ὑγρὸ πηλό. Βλέπουν κάτι ὅπως ἡ καμήλα²¹⁸ καὶ μεγάλα, κούφια πράγματα²¹⁹. Φαίνονται σὰν νὰ κουβαλοῦν μεγάλα, βαριὰ φορτία, καὶ πταρνίζονται. Ἐνῶ ἔχουν πλύνει τὴ μύτη τους μὲ νερό, ξεχνοῦν ὅτι τὸ ἔχουν κάνει. Φοροῦν ροῦχα, ἔπειτα ἔχουν ὑπνηλία καὶ ἀποκοιμοῦνται, ἀγκιστρώνονται ἀπὸ τὰ ροῦχα αὐτὰ καὶ ἀπὸ τὶς ἄκρες τους, καὶ δὲν τὰ ἀποχωρίζονται, μέχρις ὅτου ἔρθει κάποιος καὶ τοὺς ἐξαναγκάσει.

61 Εἶπαμε παραπάνω ὅτι ὁ ἀέρας μεταφέρει τοὺς χυμοὺς ἢ ὅ,τι προκύπτει ἀπὸ αὐτοὺς, ἐπειδὴ ὁ ἀέρας μεταφέρει τὰ βαριὰ καὶ τὰ ἐλαφριὰ πράγματα καὶ ἀποστέλλει τοὺς χυμοὺς πρὸς τὰ κάτω. Ὁ Ἴπποκράτης εἶπε ὅτι ἐκεῖνοι πὸν ἔχουν οἴδημα στὸ στήθος, ἔχουν πόνους στὸ ἄνω μέρος τοῦ διαχωριστικοῦ τοιχώματος πὸν ὀνομάζεται διάφραγμα, ἢ στὰ κάτω μέρη του. Εἶπε ὅτι ὁ πόνος ὑπάρχει πάντοτε σ' αὐτὸ ἢ ἐπάνω ἢ κάτω²²⁰ ἢ κάπου ἄλλου. Τὸ οἴδημα προκαλεῖται, κατὰ τὸν Ἴπποκράτη, πάντοτε ἀπὸ νοσηρὸ καὶ δακνώδη χυμὸ μαζί μὲ ἀέρα· ἐξηγεῖ καὶ λέει ὅτι σ' ἐκεῖνους πὸν ἔχουν δακνώδη φύση²²¹ δημιουργοῦνται οἰδήματα, πὸν δὲν προκαλοῦν πόνους. Ἐμεῖς λέμε ἐπὶ πλέον ὅτι καὶ ὅταν κάποιος δὲν πονᾷ, αὐτὸ δηλώνει ἓνα οἴδημα²²². Αὐτὸ συμβαίνει γιὰ μιὰ

δακνώδεις ἐπάγοντα χυμοὺς τοῖς φλεγμαινοῦσι μορίοις = Βιβλ. πρὸς Εὐνάπ. 4, 100 [CMG VI/3, σ. 481, 27-28] = Ἀέτ., Λόγ. ἰατρ. 11, 16 [σ. 99, 25-26 Daremberg – Ruelle]. Βλ. καὶ παραπάνω, ὑπόσημ. 163 (δακνώδης χολή) καὶ 195 καὶ 221 (δακνώδεις χυμοί).

217. Χάσμα στὸ χφ.

218. Κατὰ τὸν Issa, *Die «galenische» Schrift «Über den plötzlichen Tod»*, σ. 24, ὑπόσημ. 1, ὁ Ἄραβας μεταφραστὴς στὸ σημεῖο αὐτὸ ἔκανε μιὰ ἐπέμβαση, συνηθισμένη στὶς ἀραβικὲς μεταφράσεις τοῦ Γαληνοῦ, δηλ., ἐνῶ στὸ ἐλληνικὸ πρωτότυπο μνημονευόταν ὡς παράδειγμα κάποιου ἄλλο ζῶο, αὐτὸς τὸ ἀντικατέστησε μὲ ἓνα ἄλλο γνωστὸ στὸ δικό του περιβάλλον (δηλ. τὴν καμήλα).

219. μεγάλα, κούφια πράγματα] «grosse, hohle Dinge» (γερμ. μετάφρ.) βλ. Issa, *Die «galenische» Schrift «Über den plötzlichen Tod»*, σ. 24 (σπήλαια);

220. Στὸ διάφραγμα;

221. Χωρὶο ὅπου γίνεται λόγος γιὰ δακνώδη φύση ἀνθρώπου δὲν ἔχω ἐντοπίσει, παρὰ μόνον γιὰ δακνώδη φύση χυμοῦ/δακνώδεις χυμοὺς βλ. παραπάνω, ὑπόσημ. 163 (δακνώδης χολή), καὶ ὑπόσημ. 195 καὶ 216 (δακνώδεις χυμοί).

222. Τὸ ἴδιο ἀκριβῶς ὁμοῦς ὑποστηρίζει ὁ Ἴπποκράτης, ὅπως σημειώνεται στὴν ἀμέσως προηγ. φράση.

ὀρισμένη χρονική περίοδο, καὶ τὸ οἴδημα μεγαλώνει, προκαλώντας δύσπνοια, χωρὶς ἄλλη αἰτία. Ἔτσι αὐτὸς²²³ κάνει λόγο γιὰ δύο διαφορετικὰ πράγματα, τὰ ὁποῖα εἶναι παρόμοια· ἀπὸ τὴ μιὰ πλευρὰ ὁ ἰσχυρισμός του ὅτι τὸ αἷμα ἐμφανίζεται μὲ τὸ οἴδημα, ἀπὸ τὴν ἄλλη ὁ ἀέρας ποὺ ἐμφανίζεται στὰ ἀνώτερα καὶ τὰ κατώτερα μέρη σὲ περίπτωση ρόγγου. Εἶπε ὅτι, ὅταν οἱ ἄρρωστοὶ ἐξ αἰτίας οἰδήματός τους ἔχουν δύσπνοια, ξυπνοῦν. Ἡ αἰτία, γιὰ τὴν ὁποία αὐτοὶ θεραπεύονται ἀπὸ τὰ οἰδήματα ποὺ στενεύουν τὶς ἀναπνευστικὲς ὁδοὺς, εἶναι ἢ ἀκόλουθη: Ἡ ἀναπνοὴ τους ἐπιδεινώνεται, καὶ τὰ ἐμπόδια τῆς μύτης διαλύονται. Ἔτσι ὁ χυμὸς ἀνέρχεται βαθμιαῖα πρὸς τὰ ἀνώτερα ὄργανα. Ἡ ἀναπνοὴ γίνεται ὄχι μέσῳ τῆς φυσικῆς ἐπαναλήψεως ...²²⁴.

62 Οἰδήματα, τὰ ὁποῖα σὲ βαριὲς πνευμονικὲς παθήσεις ἐντοπίζονται στὰ σκέλη, εἶναι ὠφέλιμα. Ὅταν ὅμως ἤδη προηγουμένως ἔχει ἐντοπισθεῖ ἓνα οἴδημα ἐπάνω²²⁵, ἀπὸ αὐτὸ προκύπτει μιὰ ἀλλαγὴ, ποὺ καταλήγει σὲ οἴδημα στὸ σκέλος, καὶ αὐτὸ εἶναι ἄσχημο· δηλώνει δηλαδὴ μιὰ ἐξάπλωση, ἐπιδείνωση καὶ σήψη τοῦ πύου. Αὐτὸ²²⁶ προσβάλλει μαζὶ μὲ τοὺς πνεύμονες τὴν καρδιά, τὸ ἥπαρ καὶ τὶς φυσικὲς δυνάμεις, οἱ ὁποῖες ὑπάρχουν σὲ ὅλα αὐτὰ τὰ ὄργανα. Πότε οἱ νόσοι τῶν σκελῶν σὲ πνευμονικὲς παθήσεις εἶναι ὠφέλιμοι, σχετικὰ μὲ αὐτὸ λέει²²⁷ τὰ ἀκόλουθα: Ὅταν τὰ σκέλη πρήζονται καὶ πονοῦν στὴν ἀρχὴ ἑνὸς οἰδήματος τῶν πνευμόνων, καὶ ὁ ἄρρωστος ταυτόχρονα μὲ τὸ ἔλκος αὐτὸ διαπιστώνει ἐρυθρὴ ἀπόχρεμψη, ποὺ δὲν εἶναι πυώδης²²⁸, τότε στὴν κατάστασιν αὐτὴ τὰ οἰδήματα ξεπρήζονται σύντομα καὶ αὐτὸς σώζεται. Ὅταν τὸ περίττωμά του δὲν εἶναι ὡς σίελος²²⁹ καὶ στὰ οὖρα δὲν ἐμφανίζεται ἓνα ἤρεμο, ὠραῖο νέφος²³⁰, πρόκειται γιὰ κάτι

223. Ὁ Ἴπποκράτης.

224. Ἴσως «Ἡ ἀναπνοὴ δὲν ἐπιτελεῖται ἐπαναλαμβανόμενη φυσιολογικά»; Ἀκολουθεῖ χάσμα στὸ χφ.

225. Προφανῶς στὸ κυρίως σῶμα.

226. Δηλ. τὸ πῦον.

227. Ὁ Ἴπποκράτης.

228. Γιὰ τὸ περιεχόμενο τῆς παραγράφου (μέχρι τὸ σημεῖο αὐτό) πρβ. Ἴπποκρ., Προγν. 18, βλ. Issa, *Die «galenische» Schrift «Über den plötzlichen Tod»*, σ. 25 (sim.).

229. Γιὰ τὸ χωρίο «τότε στὴν κατάστασιν ... σίελος», πρβ. Ἴπποκρ., Προγν. 14, βλ. Issa, *Die «galenische» Schrift «Über den plötzlichen Tod»*, σ. 25 (sim.).

230. Γιὰ τὸ χωρίο ποὺ ἀρχίζει μὲ τὴ φράση «καὶ στὰ οὖρα ...» κ.έ., βλ. Issa, *Die «galenische» Schrift «Über den plötzlichen Tod»*, σ. 25 (sim.), μὲ παραπομπή

ἄσχημο καὶ κακότητες, ἐξ αἰτίας τοῦ ὁποίου τὸ ὄργανο σύντομα καταστρέφεται καὶ δὲν καλυτερεύει μὲ κάποια θεραπεία. Ὅταν κάποιος ἔχει οἰδήματα στὰ σκέλη καὶ ταυτόχρονα καμιά πέψη, τὰ οἰδήματα αὐτὰ εἶναι ἰάσιμα. Σκέλη στὰ ὁποῖα ρεεὶ ὁ χυμὸς θεραπεύονται δύσκολα²³¹. Ὁ Ἱπποκράτης λέει²³² ὅτι τὸ οἶδημα ποὺ ἐδράζεται ἐπάνω στὸν θώρακα ἢ στὸν πνεύμονα, εἶναι κακότητες, ἢ ὅτι αὐτὸ στενεύει τὶς κοιλές θέσεις²³³. Ὅταν ἐμφανισθεῖ στὰ σκέλη οἶδημα ποὺ εἶναι δεκτικὸ μεταβολῆς, ὁ ἄρρωστος θεραπεύεται, ἐνῶ τὰ σκέλη, στὰ ὁποῖα ρέουν οἱ χυμοί, δὲν θεραπεύονται σὲ καμιά περίπτωση²³⁴. Ἔτσι αὐτὸς²³⁵ μὲ τὶς δύο δηλώσεις του δείχνει ὅτι ἡ ἄνοδος πρὸς τὰ ἐπάνω καὶ ἡ κάθοδος πρὸς τὰ κάτω πρὸς τὰ σκέλη ἐπιτυγχάνεται ἀπὸ δύο αἰτίες, οἱ ὁποῖες μεταφέρουν τὴν ὕλη πρὸς τὰ ἐπάνω νομίζω πρὸς τὰ ὑψηλότερα ἐπίπεδα. Μιὰ ἀπὸ τὶς αἰτίες αὐτὲς εἶναι ὁ ἔντονος σπασμὸς, ὁ ὁποῖος προέρχεται ἀπὸ τὴν κένωση ἢ δευτε-

στὸ Ἱπποκρ., Προγν. 12, καὶ εἰδικότερα στὴ τελευταία παράγραφο τοῦ κεφαλαίου αὐτοῦ: σκοπεῖν δὲ τῶν οὔρων, ἐν οἷς εἰσιν αἱ νεφέλαι, ἦν τε κάτω ἔωσιν ἦν τε ἄνω, καὶ τὰ χρώματα ὁκοῖα ἴσχουσιν καὶ τὰς μὲν κάτω φερομένας σὺν τοῖσι χρώμασιν, οἷα εἴρηται ἀγαθὰ εἶναι, ἐπαινεῖν, τὰς δὲ ἄνω σὺν τοῖσι χρώμασιν, οἷα εἴρηται κακὰ εἶναι, μέμφεσθαι. μὴ ἐξαπατάτω δέ σε, ἦν τι αὐτῆ ἢ κύστις νόσημα ἔχουσα τῶν οὔρων τὰ τοιαῦτα ἀποδιδῶ· οὐ γὰρ τοῦ ὄλου σώματος σημεῖον, ἀλλ' αὐτῆς καθ' ἑωυτήν. Βλ. ἀκόμη καὶ τὸ ἀκόλουθο χωρίο ἀπὸ τὸ ἴδιο κεφάλαιο τοῦ Προγνωστικοῦ, ὅπου ἐπίσης γίνεται λόγος γιὰ τὰ νέφη (νεφέλαι) τῶν οὔρων: νεφέλαι δὲ ἐναιωρεύμεναι τοῖσιν οὔροισι λευκαὶ μὲν ἀγαθαί, μέλαιναι δὲ φλαῦραι. Τέλος βλ. τὰ σχόλια τοῦ Γαληνοῦ στὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ δύο παραπάνω χωρία, Ἰπποκρ. Προγν. 2, 36 [XVIII/B', σσ. 161, 13-163, 4 K. = CMG V/9/2, σσ. 288, 21-289, 4], καὶ στὸ δεύτερο δ.π. 2, 29 [XVIII/B', σσ. 154, 6-155, 3 K. = CMG V/9/2, σ. 284, 14-23] τέλος βλ. [Γαλην.], Π. οὔρ. 40 [XIX 596, 10-597, 7 K.], ὅπου περιγράφεται ἡ ὑπόστασις τοῦ ἀρίστου οὔρου (νεφέλη, ἐναιώρημα).

231. Ὅταν ρεεὶ κάποιος χυμὸς στὰ σκέλη, τότε δημιουργεῖται κατὰ κύριο λόγο ποδάγρα· βλ. παραπάνω, ὑποσημ. 50.

232. Τὴ γνώμη αὐτῆ τοῦ Ἱπποκράτη δὲν τὴν ἐντόπισα στὴν Ἱπποκρατικὴ Συλλογὴ.

233. κοιλές θέσεις] «holen Stellen» (γερμ. μετάφρ.) βλ. Issa, *Die «galenische» Schrift «Über den plötzlichen Tod»*, σ. 26 (δὲν εἶναι σαφὲς τί ἐννοεῖ ὁ συγγρ., τὶς ἀναπνευστικὲς ὁδοὺς; τοὺς βρόγχους;).

234. Βλ. ὅμως λίγο παραπάνω: «Σκέλη στὰ ὁποῖα ρεεὶ ὁ χυμὸς θεραπεύονται δύσκολα».

235. Ὁ Ἱπποκράτης

ρη: ὁ ἀέρας <ποῦ>²³⁶ ἀπὸ τῆ φύση μεταφέρει μαζί του τὸ σύνολο τῶν περιττωμάτων²³⁷, τὰ ὁποῖα εἶναι καλὸ νὰ ἀνέλθουν πρὸς τὰ ἄνω. Αὐτὸ²³⁸ συμβαίνει ἐπίσης σὲ περιπτώσεις ρόγγου, χασμουρητοῦ, ἐντάσεως καὶ παρμιοῦ. Ἐνδεχομένως οἱ χυμοὶ ρέουν στὴ γνάθο καὶ στὴ μύτη. Αὐτὸ²³⁹ προέρχεται ἀπὸ τὴ δράση τῶν φυσικῶν πνευμάτων, τὰ ὁποῖα μεταφέρουν τὰ περιττώματα στὴ δύναμη²⁴⁰. Ἐπίσης κατὰ τὸν βῆχα ἐντοπίζεται σίελος, αἷμα ἢ κάτι ἄλλο. Δὲν συμβαίνει ὁμως κατὰ τὴν ἐξέμεση τῆς χολῆς, τοῦ φαγητοῦ ἢ κάποιων χυμῶν νὰ μεταφέρεται πρὸς τὰ ἔξω μόνο τὸ φαγητὸ ἢ ἓνα ἀπὸ τὰ ἄλλα²⁴¹, ἀλλὰ αἰσθάνεται κανεὶς τὸν ἀέρα καὶ τὴν δυσάρεστη αἴσθησι τοῦ ἐμέτου. Ὅταν αὐτὸς²⁴² ὀφείλεται σὲ ἓνα χυμὸ, ὁ ὁποῖος προσκολλᾶται στὸν σίελο τοῦ στομάχου ἢ τῶν ἐντέρων [στὰ τοιχώματα τοῦ στομάχου καὶ τῶν ἐντέρων]²⁴³, αἰτία γιὰ τὸν ἔμετο καὶ τὴ μεταφορὰ πρὸς τὰ ἔξω αὐτοῦ ποῦ ἐξεμείται εἶναι τὸ πνεῦμα. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ τὰ φαγητὰ καὶ τὰ ποτὰ ποῦ εἰσέρχονται στὸ σῶμα. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ τὴ μεταφορὰ πρὸς τὰ ἔξω τῶν κοπράνων καὶ τοῦ παιδιοῦ²⁴⁴ καὶ γιὰ τὰ δύο αἰτίαι εἶναι ὁ ἀέρας.

63 Ἐμεῖς δὲν ἔχουμε κατὰ νοῦν νὰ κάνουμε ἐντύπωση στὸν ἀναγνώστη μὲ πολλὰ λόγια. Σᾶς καθιστοῦμε σαφὲς αὐτό, ποῦ εἶπε ἤδη ὁ Ἱπποκράτης. Ὑποστηρίζουμε τὸ ἴδιο, ὅτι ἡ κίνηση, ποῦ εἶναι ὅμοια ὅπου δῆποτε ὑπάρχει, ὅταν ἀπὸ τὴν ὕλη²⁴⁵ φθάσει σὲ ὁποιοδήποτε σημεῖο

236. Πιστεύω ὅτι αὐτὴ εἶναι ἡ ὀρθὴ σύνταξι· βλ.: Μιὰ ἀπὸ τὶς αἰτίαι αὐτὲς εἶναι ὁ ἔντονος σπασμὸς, ὁ ὁποῖος προέρχεται ἀπὸ τὴν κένωση ἢ δεύτερη ὁ ἀέρας <ποῦ> ἀπὸ τῆ φύση μεταφέρει μαζί του τὸ σύνολο τῶν περιττωμάτων ... Φυσικὰ ἀνάλογα πρέπει νὰ διορθωθεῖ καὶ ἡ σύνταξι στὴ γερμανικὴ μετάφρασι.

237. περιττώματα] «Überschüsse» (γερμ. μετάφρ.)· βλ. Issa, *Die «galenische» Schrift «Über den plötzlichen Tod»*, σ. 26, ὑποσημ. 1, ὅπου σημειώνει: «griech. “perissomata”».

238. Τὸ πνεῦμα.

239. Αὐτὴ ἡ κατάστασι;

240. Τί σημαίνει ἡ φράσι αὐτὴ δὲν εἶναι κατανοητό· προφανῶς πρόκειται γιὰ μεταφραστικὴ ἀστοχία τοῦ Issa.

241. Δηλ. εἴτε ἡ χολὴ εἴτε κάποιοι (ἄλλοι) χυμοί.

242. Ὁ ἔμετος.

243. Βλεννογόνο;

244. Δηλ. τὴ γέννησι τοῦ παιδιοῦ (προφανῶς ἐννοεῖ ὅτι ὁ ἀέρας ὠθεῖ τὸ νεογνό, ὥστε αὐτὸ νὰ ἐξέλθῃ ἀπὸ τὴ μήτρα).

245. ὕλη] «Hyle» (γερμ. μετάφρ.)· βλ. Issa, *Die «galenische» Schrift «Über den plötzlichen Tod»*, σ. 27.

τοῦ σώματος, πάντοτε προέρχεται ἀπὸ τὴν ἰσχὺ τοῦ ἀέρα, ὅπως ἤδη προηγουμένως εἶπαμε σχετικὰ μὲ τὴν κίνηση τῶν χειρῶν στὶς περιπτώσεις τῶν βαρέων νοσημάτων²⁴⁶. Ὡς ἀπόδειξη γιὰ τὴν [ἀκόλουθη] ἀποψή μας προσκομίζουμε τὴν ἀποψη τοῦ Ἱπποκράτη γιὰ τὸν ἀδιάκοπο ἀέρα²⁴⁷. Αὐτὴ ἡ ἀποψη γιὰ τὸν ἀδιάκοπο ἀέρα μᾶς δείχνει ὅτι ὁ ἀέρας ἀπὸ τὴ φύση του καθιστᾶ τὰ πράγματα γρήγορα σὲ κίνηση. Ἐξ αἰτίας αὐτοῦ κάποιοι, οἱ ὁποῖοι ἔχουν οἰδήματα καὶ κακοήθεις πυρετούς, ἐμφανίζουν μιὰ ἀδιάκοπη ἀναπνοή, νομίζω ἐπίσης καὶ μιὰ γρήγορα ἐναλλασσόμενη ἀναπνοή²⁴⁸. Ἡ φύση λοιπὸν μεταφέρει τὸν ἀτμοειδῆ, καπνώδη ἀέρα. Αὐτὸς²⁴⁹ λέει ἐπίσης ὅτι, ὅταν ὁ ἀέρας αὐτὸς κατὰ τὴν ἀναπνοὴ ἐπιβραδύνεται ἢ ἐπιτελεῖ τὶς ὠθήσεις²⁵⁰, οἱ μῦες τοῦ θώρακα ἐφάπτονται μὲ τοὺς πνεύμονες. Στὴν κατάσταση αὐτὴ ἡ πυκνὴ ἀναπνοὴ δηλώνει μιὰ ἐλαφρὰ ψυχικὴ σύγχυση, καὶ τὸ σῶμα βρίσκεται μᾶλλον σὲ κατάσταση ἐντάσεως παρὰ χαλαρώσεως. Ἐμεῖς λέμε ὅτι ἡ φύση, ὅταν πλεονάζει τὸ θερμόν, προσελκύει πολὺ ἀέρα, μὲ τὸν ὁποῖον ἡ καρδιὰ καὶ τὰ οἰδήματα ψύχονται καὶ ἡ [θερμότητά] τους σβήνει μέχρι νὰ φθάσει²⁵¹ στὸ σύνολο τῶν ὀργάνων. Ἐπειτα οἱ φλέβες χαλαρώνουν, ἕως ὅτου ὁ ἀτμὸς²⁵² φύγει ἀπὸ αὐτές. Ἐπίσης ἡ ἀναπνοὴ εἶναι ἄτονη καὶ ἀνώμαλη, ἔτσι ὅπως ἡ ἀτονία τῆς φύσεως, ἐπειδὴ τὸ καπνώδες, πρόσκαιρο, ὑπερβολικὸ περίττωμα δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀπομακρυνθεῖ ἀπὸ τὸ σῶμα. Ἐξ αἰτίας αὐτοῦ, ὅταν ἡ ἀναπνοή²⁵³, ποὺ ἐξέρχεται ἀπὸ τὰ δύο ρουθούνια τῆς μύτης καὶ ἀπὸ τὸ στόμα, εἶναι ψυχρὴ, ἔχουν σβησθεῖ προηγουμένως οἱ ζωϊκὲς καὶ οἱ φυσικὲς δυνάμεις, καὶ

246. Σχετικὰ μὲ τὴν κίνηση τῶν χειρῶν σὲ περιπτώσεις βαρέων νοσημάτων βλ. καὶ παραπάνω, παραγρ. 58 καὶ 59.

247. Γιὰ τὴ σχέση τοῦ ἀέρος/πνεύματος μὲ τὴ ζωὴ καὶ τὴ νόσο βλ. Ἱπποκρ., Π. φυσ. 4 (σὲ σχέση φυσικὰ μὲ τὰ ὅσα ἀναπτύσσονται στὴν τελευταία αὐτὴ παράγραφο τοῦ ἔργου *Περὶ τοῦ ταχέος θανάτου*).

248. Γιὰ τὴ γρήγορη (πυκνήν) ἀναπνοὴ πρβ. Ἱπποκρ., *Προγν.* 5, ὅπου γίνεται λόγος καὶ γιὰ ἄλλες μορφὲς ἀναπνοῆς καὶ γιὰ τὸν συσχετισμὸ τους μὲ διάφορα νοσήματα καὶ τὴν ἐξέλιξή τους βλ. καὶ Issa, *Die «galenische» Schrift «Über den plötzlichen Tod»*, σ. 27 (sim.).

249. Ὁ Ἱπποκράτης.

250. Πιθανὸν ἐννοεῖ τὶς κινήσεις γιὰ τὴν ἐκπνοὴ τοῦ ἀέρος, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν ἀμέσως ἐπόμενη πρόταση.

251. Δηλ. πρὶν φθάσει.

252. Δηλ. ἡ ἀναθυμίαση.

253. Ὁ ἐκπνεόμενος ἀέρας.

αὐτὸ δηλώνει τὸ βέβαιο τέλος. Ἐπιδοκιμάζουμε ἐκείνους, στοὺς ὁποίους ἡ ἀναπνοὴ δὲν ἐπιτελεῖται δύσκολα, ὅταν εἶναι προσβεβλημένα τὰ κύρια ὄργανά τους καὶ ὄχι τὸ ὄργανο τῆς ἀναπνοῆς, ἐπειδὴ οἱ ὁδοὶ καὶ οἱ δίοδοι²⁵⁴ εἶναι ὅλες ἀνοικτές, καὶ οἱ φυσικὲς λειτουργίες στὸ σύνολό τους, διευκολυνόμενες μὲ τοὺς χυμοὺς καὶ τὰ πνεύματα, ἀνοίγουν στὸ σῶμα ἐλεύθερες ὁδοὺς. Σ' ὅποιον βρίσκεται σ' αὐτὴ τὴν κατάστασι, ἡ θεραπεία γίνεται εὐκολότερη καὶ εἶναι ἀπλή.

Μὲ τὴ βοήθεια τοῦ Θεοῦ τελείωσε τὸ βιβλίον
τοῦ Γαληνοῦ Περὶ τοῦ ταχέος θανάτου.

254. Προφανῶς ἐννοοῦνται οἱ ἀναπνευστικὲς ὁδοί.

